

T.C
YÜZÜNCÜ YIL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
YAKINÇAĞ BİLİM DALI

**OSMANLI'DAN CUMHURİYET'E
MİLLİ BURJUVA OLUŞTURMA ÇABALARI**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Adem YILDIZ

VAN-2008

T.C
YÜZÜNCÜ YIL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
YAKINÇAĞ BİLİM DALI

**OSMANLI'DAN CUMHURİYET'E
MİLLİ BURJUVA OLUŞTURMA ÇABALARI**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Hazırlayan

Adem YILDIZ

Danışman

Yrd. Doç. Dr. Tuncay ÖĞÜN

VAN-2008

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ'NE,

Bu çalışma, jürimiz tarafından **TARİH ANABİLİM DALI, YAKINÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI**'nda YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak kabul edilmiştir.

İmza

Başkan.....
Üye (Danışman).....
Üye .....
Üye .....
Üye.....

ONAY: Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

...../...../2008

.....

Enstitü Müdürü

İÇİNDEKİLER

GİRİŞ	1
-------------	---

BİRİNCİ BÖLÜM

AVRUPADA MİLLİ BURJUVAZİNİN OLUŞMASI

1.1. BURJUVA VE MİLLİ BURJUVA KAVRAMLARI.....	3
1.2. AVRUPA'DA BURJUVANIN GELİŞİMİ.....	5
1.3. BURJUVAZİNİN MİLLİLEŞMESİ.....	10

İKİNCİ BÖLÜM

OSMANLI'DA MİLLİ BURJUVAZİ OLUŞTURMA ÇABALARI

2.1. KLASİK DÖNEMDE OSMANLI'NIN İKTİSADİ YAPISI.....	13
2.2.OSMANLIDA MİLLİ BURJUVA NEDEN OLUŞMADI?.....	16
2.3. OSMANLIDA MİLLİ BURJUVA OLUŞTURMA ÇABALARI.....	27
2.3.1.TANZİMAT DÖNEMİ	30
2.3.2. MEŞRUTİYET DÖNEMİ.....	36
2.3.3. BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞININ ZENGİNLERİ.....	50

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

CUMHURİYET DÖNEMİNDE ULUS DEVLET VE MİLLİ BURJUVAZİ

3.1. MİLLİ MÜCADELE YILLARI.....	56
3.2. SAVAŞ YILLARI VE İZMİR İKTİSAT KONGRESİ.....	58
3.3. ULUS DEVLET VE BUNUN İKTİSADİ ALT YAPISI.....	60
3.4. DEVLETÇİLİK VE MİLLİ İKTİSAT.....	66
3.5. İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI YILLARI.....	72
3.6. DEMOKRAT PARTİ'NİN MİLLİ BURJUVAZİYE KATKISI.....	77
SONUÇ.....	82
KAYNAKLAR.....	84
ÖZET.....	85

ÖNSÖZ

Osmanlı devletinden Türkiye Cumhuriyeti'ne kalan önemli sorunlardan biri milli burjuvazi eksikliği ve buna yönelik çalışmaların beklenen başarıyı göstere-memesidir. Üç kıtaya yayılan hâkimiyeti ile tarihin en büyük devletlerinden olan Osmanlı devletinin son bulmasında ekonomik nedenlerin payı çok büyüktü. 17. yüz-yıldan itibaren dünyada özellikle Avrupa'da ekonomik gelişimin temel dinamiği bur-juvazi olmuştur. Osmanlı devletinden cumhuriyete geçişi sağlayan dönemde milli bir burjuvazi oluşturmak temel arayış ve zorunluluklardan biri olmuştur. Cumhuriyet projesi büyük ve çok boyutlu dönüşümler içeren bir proje idi. Yeni bir devlet kur-mak, bunu destekleyecek bir ulusu ve ulus bilincini sağlamak, yeni bir düzen kurmak bu projenin en temel amacı idi. Bu tez çalışması da bu dönüşümde önemli bir işlevi olan milli burjuvazi oluşturma çabalarını araştırmayı konu edinmiştir.

Tezin başlıca amacı, Osmanlı döneminde başlayan ve cumhuriyet dö-neminde devam eden milli bir burjuva sınıfı oluşturma çabalarını araştırmaktır. Bu çabaları tarihsel, siyasal ve iktisadi açıdan incelemek elde edilen sonuçlarla bir takım sentezlere ulaşmak tezin ikincil amaçlarındandır.

Tezin temel varsayımı, Osmanlı devletinin son dönemlerinden itibaren bir milli burjuvazi yaratma çabalarının var olduğu ve bu çabanın dönemin koşulla-rında bir zorunluluktan kaynaklandığıdır. Cumhuriyet dönemi açısından böylesi var-lıklı bir sınıfı oluşturmanın, ulus devleti yoğunlaştırmak, ülkeyi kalkındırmak, tam bağımsızlığı sağlamak ve milli egemenliği sağlamlaştırmak gibi idealleri birlikte tesis etme açısından başvurulabilecek en önemli iktisadi seçenek olduğunu açıkla-makta tezin diğer bir varsayımdır.

Tez çalışmaları sırasında karşılaşılan en önemli sınırlılık, konu ile ya-pılan çalışmaların, üç bilimin çakıştığı bir alan olması sebebiyle istenilen kapsayıcı-lıkta olamamalarıdır. Tarih, siyasal ve iktisat bilimlerinde yapılan çalışmalar genel-likle bir alanın yoğun etkisinde kaldıklarından konunun tam anlaşılmasına neden olabilmektedir. Çünkü yakın tarihimiz hem bir demokrasi tarihi, beraberinde bir kal-

kınma tarihi, hem de bir kurtuluş, kuruluş ve çağdaşlaşma tarihidir. Bu süreç içindeki olgu ve olayları üç bilimin verileri kullanılarak açıklamak bunların gerçekliğini ortaya koymak açısından önemlidir. Öte taraftan demokrasi tarihimiz boyunca çoğu gelişmelerin temel dinamikleri ve yönlendireni daha çok siyasi ve iktisadi etkenler olmuştur. Dolayısıyla bu konu irdelenirken siyaset biliminden ve iktisat tarihinden olabildiğince faydalanmak tezin tarihsel değerine bir noksanlık getirmeyeceği düşünülmektedir.

Tez, kronolojik olarak Osmanlı'da millileşmenin ilk adımlarının başladığı 18. yüzyıl ile milli bir burjuvazinin oluştuğunu söyleyebileceğimiz ve ordunun yönetime el koyduğu 1960 yılı olarak sınırlandırılmıştır. Tez, yer olarak Osmanlı'nın yıkılışı ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşuna paralel olarak Türk-müslüman nüfusun yoğun yaşadığı yerlerle sınırlandırılmıştır. Son olarak tez, konu açısından da, milli bir sermaye gücü ve milli bir burjuvazi oluşturmaya yönelik, fikirler, politikalar, olaylar ve yasal düzenlemelerle sınırlandırılmıştır.

Bu tez çalışmasının hazırlanmasında bana düşünceleri ve yönlendirmeleriyle katkı da bulunan saygı değer hocam Tuncay ÖĞÜN'e ve kendisinden ders aldığım ve katkılarını esirgemeyen Bekir KOÇLAR hoca başta olmak üzere Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı'nın kıymetli öğretim üyelerine teşekkürü bir borç biliyorum. Bu çalışmanın ülkemizde bu konuda yapılacak çalışmalara katkıda bulunmasını diliyorum.

KISALTMALAR

a.g.e: Adı Geçen Eser

a.g.m: Adı Geçen Makale

a.g.s: Adı Geçen Site

AÜSBF: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi

Bkz: Bakınız

CHP: Cumhuriyet Halk Partisi

Çev: Çeviren

Der: Derleyen

DP: Demokrat Parti

IMF: International Money Fon

Haz: Hazırlayan

TODAİE: Türkiye ve Ortadoęu Amme İdaresi Enstitüsü

GİRİŞ

Dünya, tarihinin hiçbir döneminde 19. ve 20. yüzyılda ki kadar hızlı, büyük ve etkili değişim ve dönüşümler yaşamadı. Olayların nedenleri, meydana geliş biçimleri, sonuçları, olguların derinliği ve kapsadığı alan ile üretilen bilginin niteliği ve hızı bakımından bu çağdaki değişim, diğer çağlardaki değişimden farklılıklar taşımaktadır. Osmanlı Devleti'nin tarihsel birikimi, stratejik konumu, çok milletli cihan hâkimiyeti, sahip olduğu iktisadi imkân ve yapısı ile bu değişimden etkilenmesi kaçınılmazdı. 19. yüzyılda yoğunlaşmak üzere “Batı” ölçü alınarak yapılan yenileşme hareketlerinin sonuçlarından biri de “Milli Burjuva” veya “Milli Sermaye Gücü” oluşturma çabalarıdır. “Batı”yı değiştiren ve güçlendiren muharrik güç olarak telakki edilen burjuva sınıfının eksikliği ve ülke iktisadının “Millileşmesi” Osmanlı Devleti için geç kalınan ve gereği gibi yapılamayan sorunsallardan biridir. Coğrafi keşifler ve Fransız İhtilali gibi önemli tarihsel olaylar sonrası Avrupa'daki ulus-devlet modelinin ve Avrupa'daki ülkeleri refah-devletine dönüştüren merkantilist politikaların gereği olan milli sermaye gücü veya milli burjuva sınıfı oluşturmak ile ilk ciddi girişimler Osmanlı devletinin ancak son çeyrek asrında yapılmış olması bu eksikliğin bir kanıtı sayılabilir. Aynı şekilde cumhuriyet döneminin temel politikalarının da yine bu soruna yönelik olması ve bu sorunun öneminin o dönem ki kadro tarafından kavranmış olması, Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin başarıyla kurulması ve yaşatılmasını sağlamıştır.

Bu çalışma kapsamında bu sorunsalın incelenmesi ve elde edilen verilerle tezin varsayımlarını doğrulayacak sentezlere ulaşılması amaçlanmaktadır. Elde edilen verilerin, öne sürülen düşünce ve sentezlerin tarihsel bilgi birikimi içinde tutarlılığını tespit etmek ve bu tespitlerin kavramsal çerçevesi içinde açıklayabilmek çalışmanın diğer amaçlarını oluşturmaktadır.

Tez, literatür taraması yapılarak hazırlanmıştır. Tez hazırlanırken başta Yakınçağ Tarihi olmak üzere, İktisat Tarihi gibi diğer yan alanların da yazınına başvurulmuştur. Hazırlanan tezin kaynakları genellikle hangi alanda yazılmış ise, sorunun o alana yönelik kısmını ön plana çıkararak yazılmış olması, tezin konusu ile ilgili net düşünce-

lere ulaşmayı zorlaştırmaktadır. Konu ile ilgili yazılmış en önemli kaynak Zafer TOPRAK'ın yazdığı "Türkiye'de Milli İktisat" adlı eserdir. Bu eserde sadece İttihat Terakki Dönemi ile konuyu sınırlandırması Milli Burjuvazi oluşturma sürecini tam olarak açıklayamamaktadır.

Tez üç bölümden oluşmaktadır. Tezin ilk bölümünde burjuva, milli burjuva kavramları açıklandıktan sonra Avrupa da burjuvazinin gelişimi anlatılmıştır. Daha sonra Avrupa'daki tarihsel olayların bir sonucu olarak ortaya çıkan burjuvazi hareketinin fikrinsel bir temel kazanması ve ulusal bir nitelik kazanması, bununda tarihsel olayları nasıl şekillendirdiği anlatılmaktadır. İkinci bölümde ise, Avrupa'daki gelişmelerin gerisinde kalan Osmanlı devletinin mevcut iktisadi yapısı, Osmanlıda milli bir burjuvazinin oluşumunu engelleyen unsurların neler olduğu açıklanmaya ve bu açıdan Avrupa ile Osmanlı'nın karşılaştırması yapılmaya çalışılmaktadır. Daha sonra yenileşme döneminde Osmanlı devletinin yerli burjuvazi oluşturmak için sarf ettiği çabalar anlatılmaktadır. Bu çabaların anlatıldığı dönemler, Tanzimat Öncesi Dönem, Tanzimat Dönemi, Meşrutiyet Dönemi olarak sınıflandırılmıştır. Üçüncü bölümde ise, Cumhuriyet döneminde yoğunlaşan bu yöndeki çabalar açıklanmaya, analiz edilmeye çalışılmaktadır. Bu dönemde Osmanlı'dan kalma bu bağlamdaki miras değerlendirirken, Osmanlı için acı ve kötü olan tecrübeler ışığında yeni girişimler ve politikalar uygulanmıştır. Yeni kurulan ulus devlet modelindeki Türkiye Cumhuriyeti Devleti, bu modele uygun bir toplumsal yapı inşası politikası ışığında, yeni bir milli burjuva kesimi oluşturma çabalarını hem yaygınlaştırmış, hem de yoğunlaştırmıştır. Buna bağlı olarak İzmir İktisat Kongresi'nde alınan kararlar ve sonraki süreçte yapılan düzenlemeler, bu süreçte karşılaşılan zorluklar, 1930'lu yıllardan sonra uygulanan devletçilik politikalar ile sonraki süreçte bu çabaların nasıl bir seyir izlediği ve Demokrat Parti'nin kuruluşu ile geçilen demokratik aşama sonucunda burjuvazinin nasıl geliştiği ve güçlendiği bu bölümde açıklanmaya çalışılan diğer konular olmaktadır. Sonuç bölümünde ise tezin genel bir değerlendirmesi yapılarak, elde edilen tarihsel tecrübeler ışığında gelecek için bazı çıkarımlarda ve önerilerde bulunulmaya çalışılmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

AVRUPADA MİLLİ BURJUVAZİNİN OLUŞUMU

1.1. BURJUVA VE MİLLİ BURJUVA KAVRAMLARI

Burjuva, Avrupa kaynaklı bir kavramdır. Sözlük anlamı kentsoylu demektir. Batı dillerindeki kent anlamına gelen burg sözcüğünden doğmuştur. Avrupa’da, kentlerde yaşayan, yerleşik, zengin kesimler kentlerin asilzadeleri gibi görülmüş ve bunlara burjuvazi adı verilmiştir.¹ Orta Çağ’daki federal yapının dağılmasından sonra oluşan ticaret ortamında kentler iktisadi olarak öne geçmişler ve giderek oluşan pazar ekonomilerinde kentlerin yerleşik ahalisi zenginleşerek bir kentsoylu sınıf meydana getirmişlerdir.² Bu kavram daha sonra sermaye sahipleriyle doğrudan iktisadi çıkarları paylaşan ya da toplumsal bağlara sahip olan profesyoneller ve yönetici grupları da dâhil etmek üzere genişletilmiştir.³ Bu kavram Avrupa’da feodalizm dönemlerinde asilzadeler ile köylüler ve köleler arasında kalan tüccar, zanaatkâr ve benzerlerini kapsayan orta sınıfı ifade ediyordu. XIX. yy’da sonra bu kavram sermaye sahibi büyük kapitalistler için kullanılmaya başlandı. Bu günde yüksek memur, tüccar, sanayici ve serbest meslek sahiplerini ifade etmek için kullanılmaktadır.⁴ Günümüzde burjuva sınıfı denilince, üst gelir düzeyindeki toplumsal sınıf ve buna bağlı olarak tarih içinde şekillenen yaşam biçimleri, değerleri ve etkileri akla gelir. Avrupa’daki gelişmeleri ve olguları yeterince tanımlayabilen burjuva kavramı, diğer ülkelerdeki gelişmeleri açıklamak için yetersiz kalmaktadır. Çünkü diğer ülkelerin kendi özel şartları bu tür sınıfsal hareketleri birbirinden farklılaştırıyor. Hatta Avrupa’daki ülkelerde bile burjuva sınıfı veya burjuva hareketi birbirinden farklıdır. Örneğin, İngiltere’deki tarihsel süreç içinde güçlenen, gücü nispetinde siyasal mücadelede hakim olmaya çalışan ve evrimsel bir gelişim seyri çizen bir burjuva sınıfı ve burjuva hareketi varken, feodalitenin en yoğun olduğu Fransa’da burjuva sınıfı devrimci bir çizgi izlemiş dolayısı ile siyasal alana müdahil olması tarihsel kırılmalarla olmuştur. Ülke-

¹ Anıl Çeçen, erişim www.dusunenadam.org.tr. 12.06.2007

² Anıl Çeçen, a.g.s.

³ David Miller, *Blackwell'in Siyasal Düşünce Ansiklopedisi*, Cilt I, Ümit Yayınları, (Çev: Bülent Peker-Nevzat Kıraç), I.Baskı, Ankara 1994, 94.

⁴ Halil Seyitoğlu, *Ekonomik Terimler Ansiklopedik Sözlük*, Günem Yayınları, Ankara, 1992

mizde burjuvazi yeni bir kavram sayılabilir. Bu kavram yeni olması veya az kullanılmasının en önemli nedeni, bu kavramın bir sınıf bilincini çağrıştırması ve tarihimizde böylesi sınıf bilinciyle hareket eden bir burjuvazinin çok geç oluşmasıdır. Bunun için tarihsel gerçekliğimize en uygun düşen bu bağlamdaki kavramın Milli Sermaye Gücü kavramı olduğu söylenebilir.

Osmanlıdaki liberal gelişmeleri ve milli iktisat politikalarını yukarıda tanımlandığı gibi bir burjuva sınıfı oluşturmak olarak anlamak yerine milli bir sermaye gücü oluşturmak olarak anlamak daha doğru olabilir. Her ne kadar Avrupa'daki gelişmeler ışığında bu tür çabalara girişilmiş ise de, buradaki amacın sömürülmeye karşı yerli bir sermaye gücüne sahip olmaktır. Ne Osmanlı döneminde ne de cumhuriyet döneminde devlet iktidarını ele geçirmeye çalışan bir burjuva oluşturulmak istenmemiştir. Osmanlı ve cumhuriyet döneminde oluşturulmak istenen burjuva sınıfı, devletin amaç ve projelerine uygun ve bunları destekleyecek bir burjuva sınıfıdır. Osmanlıda devleti kurtarmak için bir orta sınıf olarak düşünülen burjuvazi, cumhuriyet döneminde devleti kurmak ve korumak için düşünülmüştür. Tez yazarının, tez içinde milli sermaye gücü veya milli tüccar sınıfı, gibi kavramları kullanmamasının ve bunların yerine milli burjuva kavramını tercih etmesinin temel nedeni, tezin özgünlüğü içerisinde esas araştırılan konunun bütün anlamları ile ve çağrışımları ile milli burjuvazi olduğunu yansıtmak ve bu kavramın sahip olduğu tarihsel ve siyasal anlamların araştırmanın konusuna daha yakın olmasıdır. Bunun yanı sıra bu kavram Avrupa'daki gelişmelerle Türkiye'deki gelişmeleri karşılaştırma kolaylığı sağlamaktadır.

Türkiye tarihi boyunca oluşturulmak istenen burjuva sınıfı, Avrupa'da feodalizmin çözülmesini sağlayan daha sonra iktidarı demokratikleştiren ve millileşen burjuvaziye çok az benzemesine karşın, Coğrafi keşifler ve sanayi inkılâbından önceki burjuvaya daha çok benzemektedir. Osmanlıdaki orta sınıfın ilk dönem Avrupa burjuvazisine en azından faaliyet ve yaşam biçimi olarak benzerliği Karpat'ın şu tanımlamasından da görülebilir. Orta sınıfın Türkiye için belli başlı özellikleri şöyle sıralanabilir: yarıya yarıya elle yapılan veya elle yapılmayan işlerde çalışmak, vasatın üstünde geliri olmak, nispeten konforlu bir hayat yaşamak, belli bir derecede tahsili ve görgüsü olmak, siyasi ve kültürel alanlarda faal ve potansiyel bir unsur olarak toplum

içindeki rollerini şuurulu anlamış olmak.⁵ Türkiye’de bir burjuva sınıfından çok bir “milli” burjuva oluşturulmak istenmiştir. Türkiye tarihi açısından “Milli Burjuva” kavramındaki “Millilik”, “Burjuvazi”den çok daha önemli ve güçlü anlamlar taşır. Her şeyden önce millilik bilinci tarihsel, siyasal, kültürel ve iktisadi çağrışımları olan bir vurgudur. Bu yüzden millilik, millet ve devletin ortak çıkar ve değer manzumesini ifade eder. Ziya Gökalp bunu “Hars” diye tanımlar. Harsı da “yalnız bir milletin dini, ahlakı, hukuki, muakelevi, bedii, iktisadi ve fenni hayatlarının müşterek mecmuu”⁶ şeklinde açıklamaktadır. Milli burjuva bundan dolayı millet içinde farklı bir sınıf veya devlet karşısında bir siyasal ve iktisadi güç olarak tanımlanmamıştır. Aksine milletin ve devletin ortak çıkar ve değerlerini savunabilecek ve daha iyi savunulmasına yardımcı olacak bir güç olarak tanımlanmıştır. Bu bir çeşit yerli merkantilizm demektir. Aslında burjuva için tarihimizde öngörülen bu tanım ve amaç o dönemde Avrupa için de geçerli olduğu söyleyebiliriz. Çünkü; yakınçağda temel bir parametre olan ulus-devlet ve milli bağımsızlık aynı zamanda ekonominin temel dinamiklerinin ve özelliklerinin yerli olmasını, milli olmasını gerektiriyordu. Bununla birlikte uluslaşma milli burjuvaziye gerekli kıldığı gibi, yeni kurulan ulus devletlerin temel nitelikleri olarak öngörülen cumhuriyet, demokrasi ve ulusallık da milli bir burjuvazi gerektiriyordu.

1.2. AVRUPA’DA BURJUVANIN GELİŞİMİ

Dünyanın en eski yerleşim yerlerinden biri olan kıta Avrupa’sı tarihinde iki parlak dönem yaşamıştır. Bunlardan ilki ilkçağda, Yunan site devletleri zamanındaki bilimsel ve siyasal gelişmelerin oluşturduğu ileri medeniyet seviyesi ile sonrasındaki Roma İmparatorluğu’nun geniş ve güçlü hakimiyetidir. İkincisi ise, Yeniçağda oluşan Reform, Rönesans ve Coğrafi Keşifler sonucundaki aydınlanma ile birlikte gelen iktisadi ve siyasal üstünlüğüdür. Bu iki parlak dönem içinde geçen bir “karanlık” çağ olan Ortaçağda ise, Avrupa siyasal, kültürel, iktisadi ve sosyolojik açıdan dünya tarihinin en kötü dönemlerinden birini yaşamıştır. Skolastik felsefenin hakim olduğu dönemin dini taassubu ve baskıcı yönetimleri toplumsal bir dönüşümü zorlaştırmak-

⁵ Kemal Karpat, *Türk Demokrasi Tarihi*, Afa Yayınları, İstanbul, 1996, 108, d.n.37

⁶ Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1976, 25

taydı. Bu zorluğu yaşıyan her toplumda olduğu gibi değişim ve dönüşüm ancak dış etkenlerin devreye girmesiyle sağlanabilirdi. Haçlı seferleri sonucunda başlayan uluslar arası ticaret ve etkileşim bu yapının çözülmesinin ilk adımını teşkil etmiştir. Bu seferler sonucunda ülkeler arası dolaşan ve ticaret yapan bir tüccar sınıfının ilk nüveleri oluşurken, kilisenin ortaçağdaki hâkimiyeti sarsılmaya başlanmıştı. Kilise bir güven bunalımı sonucunda iktidarını kaybederek reform olayları sonucunda Avrupa’da birçok mezhep ortaya çıkmıştı. Protestanlık ve Calvinizm mezhebi konumuz açısından vurgulanmaya değer mezheplerdir. Bu mezhepler Hıristiyanlık inancı ile ticaret arasındaki uyumlu noktaları vurgulamaktaydılar.

Ortaçağda Avrupa’da hakim yönetsel ve sosyal yapı feodalite iken, hakim iktisadi yapı tarımsal üretim idi. Ortaçağ’da Avrupa’da köylünün ürettiği iktisadi artığı ilk ele geçirenler mahalli senyörler ve feodal beyler olduklarından, devlete karşı bir ara güç oluşturulmasını sağladılar. Yeniçağ gelişmelerinin etkisi ile derebeyleri köylüye daha çok vergi yükü yüklediler. Sabit gelirli köylü bu yük altında daha çok ezildi. Bu vergi ve kira artırımını karşısında köyden kente doğru bir göç oluşmaya başladı.⁷ Derebeyi de topraklarını satmak zorunda kalmıştır. Avrupa’daki ticari ve parasal gelişmeler böylece feodalitenin zayıflamasına yol açtı. Avrupa’da burjuva sınıfının gelişimi, Ortaçağ’da feodalitenin ve kilise hakimiyetinin çökmesi ile başlamıştır. Feodalilerin zayıflaması ile bu boşluğu burjuvazi kapattı. Burjuvazi ülke içi ve ülke dışı ticaret hacmi ve ticaret hadlerinin genişlemesi ile güçlendi. Bu iktisadi değişimin getirdiği katma değeri eline geçiren bu sınıf, zamanla bürokrasiyle birlikte iktidarı ortaklaşa kullanmaya başlamıştır. O dönemde İngiltere’de imzalanan ve kral ile baronların(feodal beyler) oluşturduğu toplumsal dengenin bir sonucu olan 1215 tarihli “Magna Carta” (Büyük Ferman)⁸ ile ilk defa baronlarla kral karşı karşıya gelmişlerdir. Kral bu sözleşme ile bundan sonra baronlarla istişare etmeden vergi salmamayı kabul ediyordu. Bu gelişme burjuva sınıfı için hayati bir yaşam alanı olarak niteleyebileceğimiz demokrasinin de gelişmesini sağlamıştır. Demokrasinin ilk ortaya çıktığı İngiltere, ilk burjuva devrimine de sahne olan ülke olmuştur.⁹ 1295’ten itibaren İngi-

⁷ Niyazi Berkes, *Türkiye İktisat Tarihi*, Gerçek Yayınları, İstanbul, 1969, 125

⁸ Ahmet Taner Kışlalı, *Siyasal Sistemler*, İmge Kitapevi Yayınları, 6.Baskı, Ankara, 2003, 251

⁹ Berkes, a.g.e.133

liz parlamentosuna şehir temsilcilerinin (burjuva) katılmasıyla¹⁰ İngiliz hukukuna ilk defa temsil fikri girmiş oluyor ve İngiliz toplumunun bütün unsurları bu meclislerde temsil edilmiş bulunuyordu¹¹ Manga Carta ile başlayan demokratikleşme ve burjuva-laşma süreci 1620 ile 1640 tarihleri arasındaki büyük iktisadi bunalımında yeni bir aşamaya gelmiştir. Bu tarihlerde demokrasinin gelişimi ile burjuva ve halkın talepleri önemsenir olmuştur. Çoğunluğu burjuvalardan oluşan parlamento daha 15. yüzyılda kanun yapma yetkisi kazanmış idi. Yine parlamento,1628’de Haklar Bildirisi, 1641’de Büyük İtiraz, (1679’da İngiliz vatandaşlara yargısal güvenceler sağlayan “Habeas Corpus Tedbirleri”¹² ve 1688 İhtilali ile “Haklar Bildirgesi”ni (*Bill of Right*) krala imzalatmıştır.¹³ Buna göre, kral parlamentodan bağımsız sulh zamanında ordu oluşturamaz, vergi koyamaz ve parlamentonun kabul ettiği kanunları yürürlükten alıkoyamazdı¹⁴ Bu taleplerin iktisadi çıkar olarak siyasal alana taşınması burjuvazinin etkisi ile oluşmuştur. Başlangıçta mülkiyet hakkının sağlanması, gelirlerini artırma önündeki engellerin kaldırılması ve servetlerin korunmasını şeklinde olan talepler artık devlet iktidarına ortak olmayı da içermeye başlamıştır. Giderek halkın temsilcilerinden oluşan demokratik parlamentolara dönüşen bu meclislerde kralın yetkisini sarsmak için burjuvalar, halkla birleşmeye başlamıştır.¹⁵ Bu birleşmeyi zorunlu kılan temel iktisadi neden piyasa ekonomisinin gelişmesi idi. Burjuvazinin taleplerinin en iyi karşılandığı iktisadi düzen piyasa ekonomisidir. Daha önce var olan feodal üretim biçiminde üretim piyasa için değil, mahalli tüketim ihtiyaçları için ölçüsünde yapıldığından¹⁶ bu sistemin değiştirilmesi burjuvazinin önemli amaçlarından idi. Yakınçağda bu çabalar sonuç vermiş, demokrasi özellikle İngiltere parlamenter bir nitelik kazandıkça, sermaye sahiplerini ve onların iktisadi faaliyetlerini korumak ve geliştirmek devletin görevleri arasında sayılır olmuştur. Haçlı seferleri ile deniz aşırı sömürgeciliği tadan Avrupa’da şehir hayatı gelişmeye, burjuva sınıfı

¹⁰ Örsan Akbulut “Siyasal İktidarı Kullanma Aracı Olarak Başbakan” *Amme İdaresi Dergisi*, Sayı:36 No:1, Ankara, 2003, 49-83

¹¹ Turan Güneş, *Parlamenter Sistemin Bugünkü Manası ve İşleyişi*, İstanbul Üniversitesi Yayınları No:661, İstanbul, 1956, 32-33.

¹² Geatano Mosca, *Siyaset Biliminin Temelleri*, (Çev: Hasan İlhan), Alter Yayınları, Ankara, 2005, 137.

¹³ Esat, Çam, *Çağdaş Devlet Sistemleri*, Der Yayınları, İstanbul, 2000, 20.

¹⁴ Turan, Güneş. a.g.e.33

¹⁵ Maurice Duverger, *Siyasal Rejimler*, (Çev: Teoman Tunçdoğan), Sosyal Yayınları, İstanbul. 1986.

¹⁶ Niyazi, Berkes, a.g.e.. 23

oluşmaya ve feodal toplumun çerçevesi parçalanmaya başlamıştı¹⁷ Bu kapitalistleşme ve burjuvalaşma süreci yeni ve yakın çağda gelişmelere paralel olarak siyasal ve iktisadi olarak gelişmiş, genişlemiş, pekişmiş ve derinleşmiştir. Özellikle coğrafi keşifler sonucunda gelişen ticaret ve Amerika Kıtasının keşfi ile Avrupa'ya aktarılan altın ve gümüş bolluğu Avrupa'daki iktisadi dönüşümü hızlandırdı. Yalnız XVII. Yüzyılda Avrupa'da dolaşan sikkelerin hacmi 12 kat arttı.¹⁸ Bu para arzı, mal fiyatlarını artırdı. Bir birim mal için daha fazla para gerektirdi. Bu durumda, Osmanlı gibi ülkelerin, ithal mallar için daha fazla para bulması gerekiyordu. Ayrıca bu gelişmelerin sonucunda oluşan, kapitalist mülkiyet ve (yeni) üretim ilişkilerinin sonucunda toprak ilişkilerinin bozulmaya başlamasıyla tarımın ticarileşmesi gerçekleşti. Mülkiyet ve üretim ilişkilerinin değişimi devlet gelirlerinin akışını kolaylaştırdı ve gelirlerde artışa yol açtı.¹⁹

19. yüzyılın başlarından itibaren başlayan Sanayi Devrimi İngiltere'den kıta Avrupa'sına sıçradı. Fransa, Belçika, Almanya ve diğer batı Avrupa ülkeleri bir yandan yerli sanayilerini İngiliz mallarının rekabetine karşı korurken, öte yandan da makine kullanan fabrika düzenine geçmeye başladılar. Kısa süre sonra da İngiltere ve diğer batı Avrupa ülkeleri, ucuz tarımsal mallar ve mamul mallar için pazar arayışı içinde, dikkatlerini dünyanın geri kalan bölgelerine çevirdiler.²⁰ Bu sömürgecilik ve sanayi inkılâbının sonuçlarının yaygınlaşması süreci sonucunda dünya ticareti genişlerken, dünya iktisadi yapısı hiyerarşik bir yapı kazandı. Bu hiyerarşinin üst basamağında kapitalist üretim tarzının egemen olduğu Avrupa ve ABD yer alırken, alt basamağında ise kapitalizm öncesi üretim tarzlarının egemen olduğu üçüncü dünya ülkeleri yer almıştır.²¹ Batılı ülkeler bu değişen ve yeniden oluşan dengelere uygun olarak Merkantilist politikalar uygulamaya başladılar. Merkantilizm, değerli maden stoklarının artırılmasını öngören bir iktisadi sistemdir. Buna göre, ticaret sayesinde ihracatın ithalattan çok olmasıyla altın ve gümüş stokları artacaktı.²² Bu devletlerde elinde çok

¹⁷ Ahmet Tabakoğlu, *Türk İktisat Tarihi*, Dergah Yayınları 2. Baskı. İstanbul, 1994, 113

¹⁸ Berkes, a.g.e, 23

¹⁹ Recep Boztemur, "Tarihsel açıdan Millet ve Milliyetçilik: Ulus devletin Kapitalist Üretim Tarzıyla Birlikte Gelişimi" *Doğu-Batı Dergisi* Sayı, 38, 170

²⁰ Şevket Pamuk, *100 Soruda Osmanlı- Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914*, Gerçek Yayınları, İstanbul, 1988, 186

²¹ Şevket, Pamuk, a.g.e. 186-187.

²² Şakir Altay, *Hukuk ve Sosyal Bilimler Sözlüğü*, Bilgi Yayınevi, 1983, 298

miktarda altın ve gümüş bulunan burjuvazi ile hükümetler el ele vererek ticareti genişletmeye ve daha sonra da fazla serveti endüstriye yatırarak dışarıya mamul madde satmak, dışarıdan yalnız hammadde almak, mamul madde karşılığında daha fazla altın ve gümüş almak, ama dışarıya bu madenleri sızdırmamak politikasını buldular ki buna iktisat yazınında Merkantilizm²³ denir. Avrupa mutlakiyet idareleri güçlerini artırmak için en elverişli koşullar olarak, “vergileri yükseltmeyi, dolaysı ile silah depolarını genişletmeyi düşünmüyor, bütün yönleriyle üretimi artırmaya çalışıyorlardı.²⁴ Gümrük duvarları, primler, para yardımları ve tanınan çeşitli ayrıcalıklar, fabrika sahiplerinin durumlarını kuvvetlendirmiştir. Ticaret bilançosunun iyi işler hale getirilmesi de Merkantilizm politikasında önemli bir rol oynamıştır. Bu denge öbür Avrupa ülkelerinde ve özellikle Almanya’da, ticaret alanındaki kısıtlamalarla gerçekleştirildi.²⁵

Almanya’da uygulanan Merkantilizmin adı Kamaralizm’dir. Kamaralistlere göre, güçlü bir devlet, aynı zamanda güçlü ve problemsiz bir orta sınıfa dayanan bir devlettir. Devletin bu açıdan görevi teb’aya eğitim vermek ve ticareti kolaylaştırmak, onları koruyarak birer “üretici” haline getirmek ve bu yolla elde edilen vergilerden yeni tipte bir orduyu, bürokrasiyi ve genel olarak devlet kurumlarını güçlendirmektir.²⁶ Onlara göre, gelişen sermaye sınıfı, piyasanın kendiliğinden işlemlerini sağlayacak ve kapitalist sınıfın haklarıyla varlıklarını, karşıt sınıfların saldırılarından koruyacak bir kurumsal güce ihtiyaç duyuyordu. Bu kurumsal güç devletti.²⁷ Merkantilist politika uygulamaları, burjuva sınıfının devlet yapısı içinde güçlenmelerini sağladı. Burjuva da bu tür politikaları ellerindeki araçlarla destek veriyorlardı. O zaman yayın hayatında çıkan bir çok yazı bu tür destek yazıları idi. Hatta merkantilist destek yazılarını “tüccarlar, çoğunlukla kendileri” hazırlıyorlardı ve bu yazılarda “tüccarların amaçları, ulusal gücün kuvvetlenmesi ile bir tutuluyordu.²⁸

---

²³ Berkes. a.g.e. 129.

²⁴ Kurt, Steinhaus, *Atatürk Devrimi Sosyolojisi*, (Çev; M. Akkaş), 2. Baskı, Sarmal Yayınevi, İstanbul, 1995. 82, d.n.84

²⁵ Kurt Steinhaus, a.g.e. 82

²⁶ Şerif Mardin, *Türk Modernleşmesi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1997, 83.

²⁷ Recep Boztemur, a.g.m. 172

²⁸ Steinhaus, a.g.e. 182-183 d.n. 86.

Gittikçe kuvvetlenen burjuvazi, geleneksel düşünce yapısını, yaşam biçimlerini ve iktisadi üretim ilişkilerini etkisi altına almıştı. Böylece burjuvaya, var olan sosyal sistemi, hukuk ve politikaya uygun bir biçimde örgütlemek düşüyordu.²⁹ Şehirlerde oluşan iş kolları beraberinde mesleki dayanışma örgütlerini de getirmiştir. Collegium veya fraternite³⁰ diye adlandırılan bu loncalar burjuvazi gelişim için önemli bir işlevi yerine getirmiştir. Ortaylı'nın belirttiği gibi,³¹ başlangıçta tüzel kişiliği olmayan manevi bir takım öğretiler etrafında şekillenen bu yapılanmalara kapitalizm geliştikçe bazıları tasfiye olup, bazıları da ticaret ve zanaat odaları biçiminde hükmi şahsiyet kazandılar. 19. ve 20. yüzyıla gelinirken Batı Avrupa burjuvazileri bir yandan kurumsal düzenlemeler aracılığıyla eski toprak sahiplerine karşı güçlenirken diğer yandan karşısında Sanayi inkılâbı ile topraklarını terk ederek şehirlerdeki fabrikalarda çalışan ve giderek güçlenen işçi sınıfını buldu. İşçi sınıfının talepleri devlet politikalarının önemli ölçüde değişmesini gerektirdi.³² Zamanla işçi sınıfı ile burjuvazi arasında başlayan çatışma sadece iktisadi olarak kalmadı, ideolojik bir boyut kazandı. İşçi sınıfı sosyalizmi savunurken, burjuvazi milliyetçiliği ve liberalizmi savunmaya başladılar.

1.3. BURJUVAZİNİN MİLLİLEŞMESİ

İlk dönemlerinde hiçbir ideoloji ve fikirsel yapıya eklemelenmeyen burjuva sınıfının gelişimi, Avrupa aydınlanmasıyla birlikte kendisine ideolojik ve politik dayanaklar bulmaya başladı. Batı ülkelerinde görülen milli devletler, o toplumdaki burjuvazinin öncülüğünde oluşan ulusal değişimlerin sonucudur. Aynı şekilde uluslaşma olgusu da beraberinde milli burjuvazileri geliştirmiş ve bir anlamda milli devletin iktisadi gücü haline getirmiştir.³³ Ülkenin kalkınması, milliyetçilik ideolojisinin ve burjuvazinin ortak amaçları idi. Gökalp, bu durumu şöyle ifade etmektedir: "Tarih umumi bir kaide olarak gösteriyor ki, her nereye milliyet ruhu girdiyse, orada büyük bir terakki ve tekamül cereyanı doğdu."³⁴ Bu terakki ve tekamülde Avrupa için bur-

²⁹ Steinhaus, a.g.e. 116.

³⁰ İlber Ortaylı, *Osmanlı Barışı*, 6. Baskı. Ufuk kitapları, İstanbul, 2005, 95.

³¹ İlber Ortaylı, a.g.e. s. 95.

³² Recep Boztemur, a.g.m. s. 172.

³³ Anıl Çeçen, a.g.s.

³⁴ Gökalp, a.g.e. 78.

juvazi öncü bir rol oynamıştır. Coğrafi keşiflerden sonra uluslar arası ticaretin yaygınlaşması, ulusal bilinci yeşertmiş ve güçlendirmiştir. Daha önceki yüzyıllarda da vatan, millet ve ulusal çıkar kavramları vardı ve savaşların çoğu bunun için yapılırdı. Ancak bu yeni dönemde millilik bilinci ticarete konu olmuş ve devletlerin görevleri arasında bu çıkarları savunmak da yer almıştı. Coğrafi keşiflerden sonra oluşan sömürgecilik, ticaretin yoğunlaşması ve nitelik değiştirmesi tüccar sınıfının da yapısında değişikliklere yol açtı. Hükümdarlar ve tüccarlar uluslar arası koşullara göre iktisadi politikalarını belirlemek zorunda kalmışlardır. Örneğin, Avrupa'daki çoğu hükümdar ülkelerine giren altın ve gümüşün içeride kalmasını, hatta daha fazlasının başka memleketlerden kaçıp kendilerine gelmesinin sırrını da keşfettiler.³⁵ Artık uluslar arası politikalarda milliyetçilik önemli bir unsur olurken, uluslar arası çıkarlarda önemli bir araç olan burjuvanın bu yeni ideolojiden etkilenmesi kaçınılmazdı. Nasıl ki siyasal milliyetçiliğin temelinde bir siyasal ve kültürel “ötekileştirme” olgusu var ise, burjuvazinin millileşmesinin temelinde de iktisadi bir “ötekileştirme” olgusu vardı. Sanayileşmenin milliyetçilik üzerindeki en önemli etkisi devletin milleti kültürel ve siyasal olarak bütünleşmiş bir birim haline getirmesi ve iktisadi gelişmelerdeki farklılıklar dolaysı ile milletler arasındaki eşitsizlik ve dışlayıcılık yaratması oldu.³⁶

Yakınçağdan itibaren kurulan devletlerin en temel özellikleri giderek ulus devlet şeklinde yapılanmalarıydı. Tarihsel açıdan İngiltere ve Belçika gibi güçlü bir ticarileşmenin olduğu ülkelerde ulusal devletlerin ortaya çıkmasıyla kapitalist ilişkilerin gelişmesi arasında sıkı bir ilişki bulunmaktadır.³⁷ Ulus- yaratma ve devlet kurma süreçleri, siyasal, iktisadi ve kültürel bir dizi talep ve amacın ortak yaşama isteği doğrultusunda bir araya gelmesinin sonucunda gelişmişlerdir. Tarihsel olarak milleti ve ulus devleti yaratan unsurlar, kentlerde gelişen orta sınıfların iktisadi faaliyet alanlarının sınırlarının çizilmesi, ortak bir siyaset, kültür ve ticaret alanının ortaya çıkması ve milletin bütün bireylerini kapsayacak bir hukuk sisteminin yaratılmasıyla ortaya çıkmışlardır.³⁸

---

³⁵ Niyazi Berkes. a.g.e.129.

³⁶ Recep Boztemur, a.g.m. 172-173

³⁷ Recep Boztemur, a.g.m. 169.

³⁸ Boztemur, a.g.m. 165.

Sömürgecilik sayesinde Avrupa'da dış ülkelerden elde edilen kar ile oluşan sermaye birikimi hem burjuva sınıfını güçlendirmiş hem de bu sınıfa milliyetçilik ideolojisini mal etmiştir. Sanayi devrimi sonrasında kurulan ulus devletlerin en önemli ideolojik dayanakları da milliyetçilikti. Bu ideoloji Fransız ihtilali gibi bir küresel araç yoluyla yayılınca modernleşen toplumların beklentileriyle çakışacak bir biçimde yaygınlaştı. Çünkü bu ülke dışı kar etme düşüncesi, ülke içinde bir dayanışmayı sağlayarak bir aidiyet hissini oluşturmuştur. Artık Avrupa'da gelişen yeni düşünüş biçimine göre, devletin temel görevi bu geliri güvence altına almak ise ülkenin, milletin çıkarına dayalı bir politika gütmesi gerekir. Bu gelişmeler ışığında dışarıya karşı milli politikaların yanlısı olan burjuva içeride bu milli politikalara aykırı düşmeyecek liberal politikaların yanlısı olmuşlardır. Bu değişim kısa süre içinde dünyada bir çığ etkisi oluşturmuştur. Bu değerlere sahip olmak diğer ülkeler için bir çağdaşlaşma, yenileşme, batılılaşma ve hatta Avrupalılaşma projesi olmuştur.

İKİNCİ BÖLÜM

OSMANLI'DA MİLLİ BURJUVAZİ OLUŞTURMA ÇABALARI

2.1.KLASİK DÖNEMDE OSMANLI'NIN İKTİSADİ YAPISI

Klasik dönemde Osmanlı devleti, bir dünya devleti olarak kendi kendine yeten, iktisadi dengelerini kendi kararlarıyla sağlayabilen ve dünyanın iktisadi geleceğini belirleyebilen bir devlet gücüne sahipti. Bu gücün iç bileşenlerine “hakkaniyet çemberi” diyen Koçi Bey, Risalesi’nde bunu şöyle anlatmaktadır. “Asker olmadan devlet olmaz, asker servetle beslenir, servet reayadan toplanır, reyanın refahı adalet ile dir”³⁹ Osmanlı Devleti; Saray ehli, asker, ulema, bürokrasi ve reaya arasındaki etki-leşime göre işleyen bir yönetsel mekanizmaya sahip idi. Servet sadece devleti, orduyu ve reayayı beslemek için vardı. Servet bir yatırım unsuru veya zenginleşme vasıtası değildi. Osmanlı devleti aşırı merkeziyetçi bir devlet yapısına sahipti. Devlet, hemen her alana müdahale eden “yüce” bir güçtü. Yani Devlet-i Aliye idi. Bundan dolayı iktisadi yapının ve toplumsal düzenin de yüce ve tek düzenleyicisi devletti. Devlet bu düzenlemeleri yaparken devletin bekasını ve işleyişini, reyanın dirliğini, esenliğini, huzurunu ve refahını gözetirdi. İktisadi yapı bu amaçlara hizmet edecek şekilde düzenlenmişti. İktisadi faaliyetlerin temel fonksiyonu devletin ve reyanın ihtiyaçlarını karşılamak olarak belirlenmişti.

Genç’e göre,⁴⁰ bu günkü anlamı ile Osmanlıda bir iktisat politikasından, muhtevası, hedefleri ve devlet organizasyonunda münhasıran bu işle görevli organların varlığı bakımından bahsetmek kolay değildir. Devlet, birçok iktisadi fonksiyonlar görmekte ve bu faaliyet esnasında çeşitli hedefler tespit etmekte idi. Ancak bu fonksiyon ve hedefler, hiçbir zaman sırf iktisadi bir mahiyet göstermez, Çoğunlukla siyasi, dini, askeri, idari veya mali hedef ve düşüncelerle iç içe, birbirinden tefrik edilmesi zor bir karmaşıklık içinde bulunurdu. Bunun açık belirtisi iktisadi mahiyette karar-

³⁹ Bkz. Bülent Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*, Yapı Kredi Yayınları, 12. Baskı, İstanbul, 2004. 88.

⁴⁰ Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2000, 43-44.

ları alan veya uygulayan organların bürokrasi içindeki fonksiyonları itibari ile tamamen iktisat-dışı alanlarda görevli olan organlar olmasıdır. Şerif Mardin, Osmanlı devletini “Mali Devlet” olarak tanımlayarak, Osmanlı’da başlıca iktisadi politikanın, kırsal ekonomiden alınan vergi miktarını azamileştirmek⁴¹ olduğunu savunmuştur. Berkes’e göre ise, Osmanlı devleti sabit gelirli ve belirsiz giderli, gücünü sermayeye değil, toprağa dayandıran bir devlettir.⁴² Berkes ayrıca, Osmanlı ekonomisini “kapitalizm öncesi emtia üretimi ekonomisi” diye tanımlayarak bu tanımlamasının gerekçesi olarak Osmanlı iktisadının şu özelliklerini göstermektedir. “kendi hazinesi için tarımsal üretimi kontrol altına almak, zanaat piyasasını ordu ihtiyaçları için kullanmak, sosyal ihtiyaçları gideren altyapı ve diğer faaliyetler için piyasaya dahil olmak, lüks tüketim mallarının en önemli müşterisi olmak. Yani Osmanlı devleti hem tarım hem de şehir ekonomisini kendine bağlı hale getirdiği için ne feodal ne de kapitalist bir devlettir.”⁴³

Genç’e göre,⁴⁴ Osmanlı devletinin iktisadi hayatla alakalı kararlarında, 1500 ile 1800 yılları arasında etkili olmuş görünen ve Osmanlı iktisadi dünya görüşünün temel unsurları arasında sayılması gereken başlıca üç ana ilke vardır. Bunlar İaşe, Gelenekçilik ve Fiskalizm ilkeleridir. Bunlardan birincisi olan *iaşe* ilkesine göre esas olan tüketicinin yararidir. Dolayısı ile mal ve hizmet arzı bunların bolluğu gözetilen esas unsurlardır. Bu ilkeye göre önemli olan ülkede mal ve hizmet kıtlığı yaşanmaması idi. Bu yüzden ülkenin iç ihtiyaçları bütünüyle karşılandıktan sonra ihracat yapılabilmekte, ithalat da ülke içi mal bolluğunu ve çeşitliliğini arttırdığı için devlet müdahalesiyle karşılaşmamaktaydı. İkinci ilke olan *gelenekçiliğe* göre, önemli olan iktisadi yapının yıllarca ayakta durmasını sağlayan genel yapısının ve dengesinin korunmasıdır. Bunun için üretim ve tüketim dengesini bozucu emek ve kapital hareketlerinin kontrolü ve bu bağlamda sorunlar ortaya çıktığında eski dengeye dönüşü öngören tedbirleri almak devletin temel görevlerindendi. Üçüncü ilke olan *fiskalizm* ise, hazineye ait gelirleri mümkün olduğu kadar yüksek düzeye çıkarmaya çalışmak ve ulaştığı düzeyin altına inmesini engellemektir. Devletin bunun için en önemli gelir

⁴¹ Charles ISSAWİ, “*Ekonomik Miras*” *İmparatorluk Mirası*, (Der: Brown L. Carl), 1. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2000. 351-352.

⁴² Berkes, a.g.e.135.

⁴³ Berkes. a.g.e.25-25.

⁴⁴ Genç.a.g.e.45-50

kaynağı vergiler ve askeri ganimetlerdi. Osmanlı'da *iaşe, gelenekselcilik ve fiskalizm* ilkeleri ışığında yapılan uygulamalar, parasal ilişkilerin, yani ticaret ve mübadele alanının genişlemesini sınırlandırmakta idi. Daha doğrusu bu ilkeler parasal ilişkilerde karşılıklı bir denge ve ahenk oluşturmuştu. Bu dengenin bozulmasının sosyal, siyasal ve iktisadi olumsuz sonuçlar doğuracağı varsayılıyordu. Devlet, tüccar sınıfının zenginleşmesini fiyatlara hakim olma, narh kontrolünden kurtulma ve biriken sermaye ile faizciliğe yönelme bakımından hem kendisi için hem de reaya için tehlikeli buluyordu.⁴⁵ Keyder'e göre, Osmanlı devleti, köylülerin elindeki iktisadi artığı vergiler yoluyla alarak tebaayı merkeze iktisadi olarak bağımlı kalmalarına yol açmanın yanı sıra, bu ilişki tarzını dönüştürecek bir hareketlenmeyi de bürokratik araçları kullanarak önlemiştir.⁴⁶

Osmanlı klasik üretim tarzı vergisel üretim tarzıdır. Bu yapı, toprağın rakabesinin devlete, kullanım hakkının reaya ait olduğu, üretilen gelirden yönetici sınıfına pay ayrılan ve devlet harcamalarının önemli bir kısmının bu paydan karşılandığı bir iktisadi yapıdır. Bu yapı, aynı zamanda iktisadi olarak sermaye birikimine ve statü değiştirmeye yol açmayan çok sayıda küçük, dayanışmacı üretici ile hiyerarşik bir düzen içinde bütünüyle saraya bağlı bir memurlar sınıfını öngören bir yapıydı.⁴⁷ Osmanlı'da temel üretim faktörü olan toprakları ellerinde bulunduranlar, hiçbir zaman bu durumlarını kanunen kabul ettiremediler veya teşkilatlanmış bir sınıf olarak iktidara geçemediler. Çünkü karşılarında askeri kaygıları en başa alan her şeye kadir bir devlet vardı.⁴⁸ Zaten Osmanlı gibi geleneksel toplumlarda üretimde ve pazarlamada dikeyine ve yatayına bir bütünleşme yoktur. Bunun için yeterli sermaye birikimi, örgütlenme ve teknolojik olanak yoktur. Örneğin bir sığırı kesip derisinden, etinden yararlanıp nihai mal olarak satmak muhtelif zanaat kollarına aittir. Bir kimse veya grup, mezbahada deri elde edip bunu ayakkabı olarak satma işlemini yürütemez. Gene aynı malın satımında bir tekelleşme ve merkezileşme olamazdı. Yani ticaret serbestisi yoktu.⁴⁹ Osmanlıda ticaret kesimi genellikle alış-veriş işinde aracılık edip fiyat farkından kar eden bir toplumsal kesimdi. Tüccar ülkenin ayrı yerleri arasında

⁴⁵ Berkes, a.g.e.61-62.

⁴⁶ Çağlar, Keyder, *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, 8. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003. 16.

⁴⁷ Keyder, a.g.e. 39.

⁴⁸ Karpat, a.g.e.83.

⁴⁹ Ortaylı, a.g.e.92.

veya yabancı memlekete o ülke arasında giyim, lüks maddeleri, yiyecek ham maddeleri ve genel olarak hammaddeler üzerinde nakil, ihracat ve ithalat işleri yaparlardı. Genellikle mamul madde üretimi için sermaye yatıran yoktu.⁵⁰

Tarımsal üretime dayalı bir sermaye birikiminin oluşması da çok zordu. Çünkü tarımsal üretim yapan kesim üzerinde devletin yüklediği yükümlülükler ağırdı. Bu durumu başka bir yönüyle Prusya ordu komutanı olan Moltke, 1838 yılında Türkiye mektupları'nda şöyle anlatıyordu:

“Osmanlı'da huzursuzluğun gerçek nedeni vergilerin yüksekliğinden değil gelişigüzelliğindedir. Çiftçi ilkbaharda iki kat daha fazla tarla ekmek istese sonbaharda vergisi iki katına çıkardı. Herkes fazla malı olandan fazla vergi alınacağını bilirdi. Bundan dolayı köylü ancak kendi ihtiyacına yetecek kadar ürün elde etme yoluna gitmektedir.”⁵¹

Ayrıca mülkiyet hakkının olmadığı ve ürünü yetiştirenin onu pazarlama imkânına kavuşturulmadığı bir iktisadi yapıda önemli bir servet birikimi beklenemezdi.

2.2. OSMANLIDA MİLLİ BURJUVA NEDEN OLUŞMADI?

Osmanlı'larda bir milli burjuvazinin oluşmasının önündeki en önemli engel devlet yapılanması idi. Devletin teokratik ve merkezîyetçi yapısı, gerek toplumun iç dinamikleri sonucu, gerekse dış dinamiklerin etkisiyle bir burjuvazi sürecinin başlamasını zorlaştırıcı nitelikte idi. Devlet yapılanması “kul sistemi” şeklinde teşkilatlandırılmıştır. Bir gaza toplumu olan Osmanlı'nın iktisadi örgütlenmesi ise, siyasal güç, din, askerlik ve endüstri arasındaki ilişkilerle oluşturulmuştur.⁵² Osmanlıda toplumsal olarak iki ayrı sınıftan bahsedilebilir. Bunlar yöneten ve yönetilenler sınıfı idi. Yönetenler sınıfı sürekli iktisadi artığı alarak yönetilenler sınıfını kontrol altında tutmaktaydı. Yönetenler bir tüccar sınıfı gibi bu iktisadi artığa her hangi bir ortak kabul etmeyerek, devletin iktidar gücünü pekiştirerek aynı zamanda kendi statü ve güçlerini de devam ettirmek istemekteydiler.

⁵⁰ Berkes a.g.e.61.

⁵¹ Bkz. Steinhaus. a.g.e. 45-46.

⁵² Nalan Yetim, Ayşe Azman, “Türk Burjuvazisinde “Millî”lik Sorunu ve Kültürel Miras” *Doğu-Batı Dergisi*. Sayı,38,1. Baskı. Ankara, 2006. 204-205.

Osmanlıdaki iktisadiyatın temel örgüsü sermaye biriktirmek değil, toplumun ihtiyaçlarını karşılamak için üretmek ve devleti ayakta tutan vergileri sağlamak üzerine kurulmuştu. Devlet örgütlenmesi içinde, bu iktisadi amaçları destekleyen bir kültürel ve siyasal yapılanma mevcuttu. Osmanlı devletinde toplumun emniyeti, huzuru ve esenliği önemli idi. Toplumun içinde farklılıkların derinleşmesi ve çıkar çatışmalarının oluşması istenilen bir şey değildi. Bunun için gelir dağılımına dikkat edilmekte ve bu açıdan tehlike oluşturabilecek zenginleşmelere ve siyasi güce dönüşebilecek iktisadi güçlenmelere meydan verilmemekteydi. Her ne kadar Osmanlı Devleti yerli tüccarlara, kervansaray yapmak, bedesten inşa etmek, yol güvenliği sağlamak gibi desteklemelerde bulunmakta ise de; bu tür destekler, tüccar için bir servet birikimini sağlamak veya siyasal ve toplumsal inisiyatifler ve haklar elde etmekten çok sosyal dengeyi korumak ve sosyal yaraları tedavi etmek gibi kanaat kültürüne uygun amaçlara hizmet etmekteydi.

Osmanlı aile ve toplum hayatında dinin çok yoğun bir etkisi vardı. Bu etkinin sonucunda sosyal dayanışma ve yardımlaşmaya büyük önem verilirdi. Bu önemin somutlaşmış ve kurumlaşmış hali işleyen vakıf sistemi idi. Vakıf sistemi kapitalist düşüncenin ve burjuva sınıfının gelişmesini engelleyen etkenlerden biri olarak söylenebilir. Vakıf sistemi bir mal veya (hizmeti) insanların faydalanması için, Allah'ın mülkü hükmünde olmak üzere, ferdi mülkiyet sahasından çıkarmayı⁵³ öngörmekteydi. Vakıf sistemi kar güdüsünü kontrol etmek, rekabeti engellemek, kolektif kalkınmayı öngörmek gibi fonksiyonları ile toplumda bir sermaye sınıfının oluşmasını engelleyebilmekteydi. Nitekim burjuvazinin temellerinin atılmaya başlandığı Tanzimat dönemi ile birlikte bu sisteme sosyal güvenlik fonksiyonlarından dolayı teşebbüs şevkini zayıflattığı ve kapitalist oluşumu engellediği gerekçesiyle ciddi eleştiriler yöneltilmeye başlanmıştır.⁵⁴

Osmanlı'da devlet ve toplum hayatında olduğu gibi iktisadi yaşamda geleneksel dönemdeki İslami ilke, değer ve kuralların da büyük önemi vardı. (Geleneksel yorumlarıyla) İslam, gelir adaletini ve sosyal bünyenin sağlıklı olmasını, bireylerin

⁵³ Tabakoğlu, a.g.e.202.

⁵⁴ Tabakoğlu, a.g.e.206.

zenginleşmesine tercih eden bir dindir. Bu yüzden İslam toplumlarında batı anlamında bir sınıflaşma görülmediği gibi toprak aristokrasisi ile sanayi ve ticaret burjuvazinin oluşması sistemli olarak önlenmiştir.⁵⁵ İslam hukuku hükmi şahsiyet tanımaz. Bunun anlamı, Avrupa’da olduğu gibi geniş ölçekli girişimleri yürütecek anonim şirketlerin İslam ülkelerinde kurulması çok güçtür. İslam ülkelerinde *mudaraba* adı verilen ortaklıklar kurulmuştur. Ancak bu ortaklıklar sermaye ve girişimcilik katkısının dışında büyük ölçekte ve uzun vadeli iktisadi faaliyet göstermekten uzaktı.⁵⁶ Yani (geleneksel yorumlarıyla) İslam iktisadiyatı, kapitalizmin dayandığı kitlesel üretim olgusunu benimsemez. Buna karşılık ihtiyaca göre üretim fikrini uygular.⁵⁷ Bundan dolayı bütün İslam ülkelerinde olduğu gibi Osmanlıda da kar güdüsü ve riski göze alan girişimcilik kültürü gelişmemiştir. Üstelik liberal ekonomilerde kaçınılmaz bir sonuç olan zengin ve fakir arasındaki gelir dağılımındaki farklar hoş karşılanmazdı.⁵⁸ Ayrıca İslam’da faizin haram olması, bankacılık sektörünün oluşmasını engelleyerek, kredi imkânlarını sınırlıyordu. Oysa Avrupa’da o yıllarda bankacılık sektörü canlanarak özel sektörün tasarruflarını değerlendirmede önemli bir işlev görmekteydi. Bankacılık, kredi imkânları ile tüccar ve sanayici için girişimde bulunma, var olan işletmelerini devam ettirme bakımından önemli olduğu gibi, uluslar arası sermaye hareketlerinin kontrolünü sağlayan önemli bir unsurdur. Osmanlı bu konudaki dini ve iktisadi engelleri aşarak banka kurmaya karar vermesi 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar gecikmiştir.

Osmanlıda burjuvazinin gelişmemesinin önündeki bir diğer engel toplumda varolan sosyal işbölümünün gerçek anlamda bir sınıflaşmaya yol açamayacak yapıydı. Osmanlı da sınıf kavramı yerine sınıflar anlamına gelen “esnaf” kelimesi kullanılırdı. Bu terim Avrupa’daki “class” kavramından farklı olarak lonca demektir. Yani bölük bölük ayrılmış zenaatçılar demektir. Lonca (Loggia) kelimesi de İtalyanca gelmekte ve Türkçe karşılığı “oda”dır.⁵⁹ Berkes’e göre loncalar ve ahilik sistemi mevcut devlet ve toplum yapısını destekleyici bir unsur olduğundan burjuva sürecinin önünde bir engel olarak görülebilir. Berkes bu durumu “nerede lonca örgütlerini

⁵⁵ Tabakoğlu, a.g.e.63.

⁵⁶ Issawi, a.g.e.343.

⁵⁷ Tabakoğlu, a.g.e.64.

⁵⁸ Karpat, a.g.e.84.

⁵⁹ Berkes, a.g.e.57.

tutan bir güç varsa, orada kapitalist üretim şekline geçişe aykırı bir direnme var demektir. XVII ve XVIII. Yüzyıl bunalımı içinde lonca zanaatları, bu yüzden, o şaşılacak direnme ve sürünme gücünü, kapitalist gelişme eğilimleri aleyhine muhafaza edebilmişlerdir.”⁶⁰ şeklinde ifade etmektedir. Tabakoğluna göre de,

“Osmanlı toplum ve ekonomisini büyük ölçüde ahi zihniyeti yönlendirmiştir. Bu zihniyetin hakim olmasından dolayı Osmanlılarda batı kapitalizmini oluşturan sömürgeci faaliyetler ve sınıf mücadeleleri görülmemiştir. Kapitalizmin oluşturup idealize ettiği ‘iktisadi insan’ ın temel saiki ferdi menfaattir ve bunun müşahass şekli burjuvadır. Osmanlılarda ise toplum yararını kendi çıkarından üstün tutan, kanaatkar fakat müteşebbis insan tipi idealize edilmiştir. Ahiler bunun en önemli örneğidir. Hatta Tanzimat’tan itibaren bütün özlem ve çabalara rağmen Türkiye’de kapitalizmin muharrrik gücü olan burjuva sınıfının oluşmamasının en önemli sebeplerinden biri de bu olmalıdır.”⁶¹

18. Yüzyıl sonuna kadar loncalar Osmanlı üretiminin temel kurumu olarak yaşamış ve ancak Atlantik ekonomilerinin hegemonyası artınca iktisadi-sosyal hayatımızdaki yerlerini kaybetmeye başlamışlardır.⁶² Osmanlılarda burjuva sürecini bütün yönleriyle başlatacak Türk-Müslüman unsurdu. Türk-Müslüman kesim, ticareti gayri Müslim uğraşı olarak telakki ediyordu. Bu yüzden bürokrasi ve askerliğe yönelmişlerdi. Ticareti benimseyen azınlık tüccarları ise, burjuva sürecini başlatacak diğer siyasal, sosyal ve kültürel etkenlerden yoksundu. Steanhaus’a göre,

“Türk feodalizminin iç dinamizmi, ulusal burjuvazinin kuvvetlenmesini önlemiştir. Eski sosyal yapının değiştirilmesini ancak gerek iktisadi açıdan gerekse sayıca güçlü bir burjuva sınıfı başarabilirdi. Osmanlı İmparatorluğu’nda burjuvalaşmak isteyen tabakalar asıl Türk halkının dışındaydı. Ve Türklerden siyaset, dil ve din bakımından ayrı tutulmuşlardı. Müslüman olmayan ve silahsız azınlık(asker olmayan azınlık), asıl toplum kitesine yayılabilecek güçte değildi. Siyasal etkenlik olanağından da yoksundu. Feodal iktidarla anlaşmazlığa düştüğü zaman, Türk alt ve orta sınıflarının desteğini bulamıyordu. Siyasal yönde bir hareket ise büsbütün yok olmalarına yol açabilirdi.”⁶³

Osmanlı toplumunda devlet-birey ilişkileri Avrupa’dakinden farklıydı. Bilindiği gibi burjuvazinin oluşumunun temelinde liberal açılımlar vardır. Liberalizm, bütün sistemini, devlet karşısında güçlü ve özgür bireyler üzerine kurar. Bireycilik, özgür-

⁶⁰ Yetim ve Azman, a.g.m.205.

⁶¹ Tabakoğlu, a.g.e.125-126.

⁶² Ortaylı, a.g.e.94.

⁶³ Steanhaus, a.g.e.25.

lük, akılcılık, sınırlı hükümet ve rıza gibi kavramlar, hem liberalizmin temelinde olan kavramlardır,⁶⁴ hem de yükselen burjuvazilerin talepleridir. Osmanlı'da genellikle bireyin sahip olduğu hakların kaynağı ilahi idi. Hiçbir siyasal ve iktisadi hak kazanılmış ve uğruna bedeller ödenilmiş değildi. Örneğin mülkiyet hakkı az da olsa vardı. Ama bu siyasal güç kaynağı olma niteliğinden yoksun bir mülkiyettir.⁶⁵ Bütün güçlerin yegane kaynağı ve kullanıcısı devletti. Aydınlanma çağı ile hızlı bir şekilde bireyleşen, modernleşen ve dünyevileşen Avrupa'nın aksine Osmanlı'da bu yöndeki gelişmelerin toplum katmanlarına yayılması çok yavaş olmaktaydı. Bir yandan Avrupa ile iktisadi rekabet zorunluluğu varken, bunu destekleyecek toplumsal dönüşümün yavaş olması Osmanlı'nın değişirken yıkılmasının da sebepleri arasında sayılabilir.

Osmanlı'da milli bir burjuvazi oluşmasını engelleyen uygulamalardan biri olarak müsadere sistemi de söylenebilir. Müsadere suçlu bir kimsenin malının hükümetçe padişah adına zapt edilmesi; ya da kanunen yasaklanmış olan eşya ve mallara yine kanuna uygun olarak el konulmasıdır.⁶⁶ Müsadere usulü, Osmanlı devletinin ilk devirlerinde yalnız devlet malını zimmetine geçirenlerle, isyancılar hakkında uygulanan bir ceza şekline ibaret iken,⁶⁷ zamanla merkezi yönetime bir takım siyasal ve iktisadi menfaatler sağlamak amacıyla başvurulmuş bir vasıta haline aldı.⁶⁸ Özellikle klasik dönemde çokça uygulanan bu yöntem ile devlet yüklüce maaş verdiği⁶⁹ memurlarından bunları geri alabiliyordu. Aslında bu yüklü maaşlarla bolca altın veya gümüş biriktiren devlet görevlileri bu paraların kendilerinden geri alınabileceğini düşünerek yatırıma dönüştürmüyorlar, saklıyorlardı. Özel kişilerde dolaylı olarak servet birikmesine yol açan ve hazineye gelir elde etmenin bir diğer yolu da paranın tağşiş (değerinin düşürülmesi) edilmesi uygulamasıdır. Bu uygulama özellikle son dönemlerde uygulandı. Paranın tağşiş edilmesi (değerinin düşürülmesi) iktisadi olarak Gresham kanunu da denilen kanuna (piyasada kötü para iyi parayı kovar) göre devlet kendi harcamalarının finansmanı için paranın değeri ile oynayarak ülkedeki altın ve gümü-

⁶⁴ H.Bahadır Türk, "İdeoloji" *Siyaset*,(Der: Mümtazer Türköne), 1. Baskı, Lotus Yayınları, İstanbul, 2003. 120-121.

⁶⁵ Berkes, a.g.e. 31.

⁶⁶ Ferit Devellioğlu. *Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Doğu Ltd. Matbaası, Ankara, 1970, 879.

⁶⁷ Tuncay Ögün, "Osmanlı Devleti'nde Müsadere Uygulamaları" Osmanlı Ansiklopedisi. Cilt. 6. *Yeni Türkiye Yayınları*, 372 d.n.18

⁶⁸ Ögün a.g.m. 372.

⁶⁹ Berkes, a.g.e.137.

şün saklanılmasına yol açtılar. Değeri düşük para tasarrufların altına ve gümüşe yönelmesini sağlar. Bu stok edilen altın ve gümüş genellikle özel kişilerde kalmıştır. Müsadereye karar verilince buna tabi tutulacak kimsenin malları memurlar tarafından teftiş edilir, itiraf edilmeyen paraları söyletmek için bazen hapis ve işkence gibi yollara da başvurulurdu.⁷⁰ “Meşru olmayan” servetleri devlet hazinesine aktarma biçimi olan müsadere, hem klasik Osmanlı döneminde hem de 18. Yüzyıl itibariyle devletten imtiyazla kazanılan servetlerin sınırlandırılmasında etkili olmuş bir yöntemdir.⁷¹ Osmanlının son dönemlerinden devletin harcamalarının artmasından dolayı hazineye daha fazla gelir sağlamak amacıyla müsadere uygulamaları devlet görevlilerinin yanında sanat, ticaret v.s yollarla servet edinenlere de teşmil edildi.⁷² Ögün’ün belirttiğine göre; III. Selim’in müsadere sistemini sadece devlet kapısından zengin olanlarla sınırlı olduğunu ve yine alınan mallarında din ve devlet uğrunda kullanılacağını belirtmesine karşın, II. Mahmut döneminde müsadere yönteminde öyle bir döneme girilecektir ki, zengin ve varlıklı herhangi bir kimsenin öldüğünün ihbar edilmesi, terekenin devlet tarafından müsadere edilmesi için yeterli olacaktır.⁷³

Osmanlı’da bu uygulamaya itirazlar zaman zaman olmuşsa da cılız kalmıştır. Viyana elçiliği sırasında Sadık Rıfat Paşa’nın yazdığı ve Tanzimat’ın ilham kaynağı olarak kabul edilen risalesinde, Avrupa ülkelerinde bir kimse ölünce malının devlet tarafından müsadere olunmadığını önemle belirtmiştir.⁷⁴ Sadık Rıfat Paşa ayrıca özel mülkiyetin dokunulmazlığının bir devletin kalkınmasında ve iç huzurunun sağlanmasında büyük önem taşıdığını ilk kez dile getirenlerden biri olmuştur.⁷⁵ Tanzimat döneminin önemli aydınlarından olan Ahmet Cevdet Paşa bu uygulamayı madde-i müstekreh (iğrenç madde) olarak niteleyerek bunun İslami kurallara uymadığını dile getirmiştir. Gerekçelerinden biri de yalnız devlet memurları hakkında uygulanmayıp tüccar ve benzeri kesimlerden az çok iktisadi güce sahip olduğu hissedilen herkese uygulanmasıdır.⁷⁶ Ayrıca Müsadere Sistemi servet biriktiren sınıfı devamlı parasını nakit tutma ve devletin belirlediği yörüngeden kopmama ve yatırım yapmamaya zor-

⁷⁰ Ögün, a.g.m. 372.

⁷¹ Yetim, Azman, a.g.m. 206.

⁷² Ögün, a.g.m. 373.

⁷³ Ögün, a.g.m. 379.

⁷⁴ Ögün, a.g.m. 380. d.n.87.

⁷⁵ Ögün, a.g.k. 380. d.n.88.

⁷⁶ Ögün, a.g.m. 378.

luyordu. O dönemde sermaye sahibinin sanayiye yatırım yapması (neredeysen) “ihtilal” sayılırdı. Bunun için tüccarlar birikimlerini ya taşınmaza yatırırlar ya da istif ederlerdi.⁷⁷ Ayrıca müsadere sistemi, hem tüccar sınıfını hem de yönetici zümrenin bir sosyal sınıf oluşturacak devamlılıktan ve sınıf şuurundan mahrum olmalarına yol açmaktaydı.⁷⁸

Tanzimat Fermanı ile müsadere uygulaması son buldu. Fermanda, müsadere uygulamalarının sakıncalarını da temas edilerek özel mülkiyeti sürekli olarak tehdit altında bulunduran bu yöntemin insanların çalışıp üretme azmini kırmak suretiyle ülkenin kalkınmasını engellediği önemle belirtilmişti.⁷⁹ Tanzimat Fermanı ile müsadere sisteminin kaldırılması ve özel mülkiyetin güvenceye kavuşturulması milli burjuvazi oluşturma çabaları açısından önemli idi. Bunun bir başlangıç oluşturabileceği öngörülebilir. Ancak Öğün’ün⁸⁰ de belirttiği gibi İngilizlerle yapılan 1838 tarihli Ticaret Antlaşması ve diğer batılı ülkelerle buna benzer antlaşmalarla bu düzenlemeler işlevsiz kaldı. Devlet bu türlü akitlerle bağlı tutulmuş, müstakil bir iktisat davası yürütecek durumda bulunmuyordu.⁸¹ Çünkü oluşturulmak istenen yerli sermaye sınıfı, Avrupalı ve azınlık tüccar kesimi karşısında bu antlaşmalarla oldukça dezavantajlı konuma düşülerek rekabet edemeyecek duruma maruz bırakıldılar. Sanayileşmiş batı ülkelerin himayesindeki Osmanlı azınlıkları elde ettikleri imtiyazlarla komprador bir burjuvazi teşkil ederken, Osmanlının yerli tüccar ve zanaatçısı giderek piyasadan çekilmek zorunda kaldılar.

Osmanlılarda burjuvazinin oluşmasını önündeki engeller sadece siyasal iktisadi ve kültürel engeller değildi. Toplum psikolojisinden kaynaklanan engeller de vardı. Bunların en önemlisi Osmanlı toplumunda ticarete gereken önemin verilmemesi, bu uğraşın azınlıklar tarafından yerine getirilebilecek bir uğraş olarak görülmesidir. 18. Yüzyıldan kalma bir belgede şöyle denilmekteydi.

“Genel olarak ticaret Müslümanların uğraşı değildir. Onlar ticareti Rumlara, Ermenilere ve özellikle imparatorluğa en iyi alışveriş olanakları sağlayan Musevilere bırakmışlardır. Türk tüccarlar

⁷⁷ Berkes. a.g.e.64.

⁷⁸ Tabakoğlu, a.g.e.139.

⁷⁹ Öğün, a.g.m.380.

⁸⁰ Öğün, a.g.m.380.

⁸¹ Şevket Raşit Hatipoğlu, “Milli İktisat Anlayışımız,” *Türk Yurdu Dergisi*, Cilt 6, Sayı 12, , Kardeş Matbaası- Ankara,1967, 2

dış ticareti pek önemsemezler, çoğunlukla taşıyayla ticaret yapmak ve doğal ürünleri bölgeden bölgeye ulaştırmakla yetinirler. Bu nedenle kazançları pek azdır. Mallarını taşımakta kendi gemilerini seyrek kullanırlar, nakliye işini daha çok Fransız tüccarlarına bırakırlar.”⁸²

Ortaylı, tüccar sınıfına karşı doğu toplumlarının çoğunda bir küçümsemenin ve kuşku bir tutumun Tevrat’tan beri var olduğunu belirtmektedir. Yazar bunun temel sebebinin; bu toplumlarda zaruri maddelerin uzak mesafe ticaretine konu olmaması, ticaretin daha çok dar bir elit’in lüks emtia ihtiyacını tatmine yönelmesi⁸³ şeklinde açıklamaktadır.

Osmanlıdaki durumu sadece Ortaylı’nın belirttiği nedene bağlamak gerçekçi olmaz. Osmanlı kozmopolit bir imparatorluktu. Devlet yönetimi, askerlik gibi hayati vazifeler hakim unsurun denetiminde olması, mal temininden ibaret olarak görülen bir uğraşın azınlıklara yaptırılması tarihsel koşullara da uygun düşen bir iş bölümü idi. Bunun zararları iktisadi gelişmenin askeri gücün önüne geçtiği 19. yüzyılda yoğunlukla hissedildi. Bu yeni koşullarda iktisadi bakımdan güçlü olan azınlıkların güçlenmesi hakim Türk-Müslüman toplum için bir sakıncalı bir durum olmuştur. Ziya Paşa “Hürriyet” gazetesine yazmış olduğu bir makalede, 1830’larda Galata ve Beyoğlu’nun hala geniş çapta Osmanlı ticarethaneleri ile işgal edildiğini ve fakat o zamandan 1860 senelerine kadar bunların “Rumlar”ın eline geçmiş olduğundan acı acı dert yanarak bu durumun sebeplerini tahlil etmiş ve bu tahlili esnasında Türk esnafının ortadan kalkmasına sebep olan tarihi vetireyi gayet açık bir şekilde anlatmıştır.⁸⁴ “Avrupa Tüccarı” diye tanınan bu imtiyazlı sınıfın içindeki Rumlar, Ermeniler ve Yahudilerden birçoğu Avrupalı elçiliklerden ve konsolosluklardan, kendilerine önemli ticari ve mali ayrıcalıklar sağlayan beratlar elde ettiler.⁸⁵ Yerli ve Müslüman unsurlar ise Avrupa tüccarının aksine ticaretten çok devlet yönetimi ve tarımsal üretim ile uğraşmayı tercih ederlerdi. Ayrıca o dönemde ülke iktisadi yapısı açısından tarım ile ticaretin payları kıyaslanmayacak ölçüde tarım kesiminin lehine idi. Tarımdan başka bir alana geçmek ciddi bir risk ve girişimcilik gerektirmekteydi. Bütün

⁸² Steinhaus, a.g.e. 23.

⁸³ İlber Ortaylı, Türk İdare Tarihi, TODAİE Yayınları, Ankara 1979 S.235.

⁸⁴ Bkz.Şerif Mardin, a.g.e. 339-340.

⁸⁵ Bernard Lewis, Modern Türkiye’nin Doğuşu, 8. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2000, 449

iktisadi anlayışlar, alışkanlıklar ve üretim biçimi ve ilişkileri tarım sektörünün yoğun etkisi altındaydı. Hatta Avrupa kapitalizminin dünyayı ve Osmanlıyı iyice sardığı bir dönemde bile büyük toprak sahipleri ve ticaret sermayesi, uluslar arası işbölümünde Osmanlı devletinin payına tarımın düştüğünü, devletin elindeki sınırlı kaynakları tarımsal kesime aktarması gerektiğini, yerli ve yabancı sermayenin tarımsal üretimin ve dış ticaretin gelişmesini sağlayacak demiryolu, yol ve liman gibi altyapı yatırımlarına yönelmesi gerektiğini savunuyorlardı.⁸⁶

Gelinen noktada akla şöyle bir soru gelebilir. 18. yüzyılda Osmanlı değişmeye başladığında ülkede çok büyük topraklara ve tarımsal artığa el koyabilecek güce sahip ve bunu yerel anlamda kullanabilen bir Ayan sınıfı vardı. Acaba Ayan'lardan milli bir burjuva oluşabilir miydi? Her şeyden önce Ayanlar iktisadi açıdan iktisadi güçlerini üretimi yeniden örgütleyerek, üretim ilişkilerini dönüştürerek değil, devletin kurduğu artığa el koyma süreçlerini kullanarak, devlet adına vergi toplayarak sağlıyorlardı.⁸⁷ Ayrıca Ayanlar arasında bir kolektif Ayanlık şuurundan bahsetmek de güçtü. Yetim ve Azman'a göre, Ayanlar gibi servet biriktiren toplum kesimleri üretim devrimi yapmak yerine, kendi varlıklarını korumak için mevcut koşulların devamından yana olmuşlardır.⁸⁸

Öte yandan Ayanların bir burjuvazi hareketinin başlangıcı sayılabilecek girişimlerde buldukları da söylenebilir. Bunların en önemlisi Ayanların II. Mahmut'a kabul ettirdikleri Sened-i İttifaktır. Tunaya, Sened-i İttifak'ı "merkez ile çevre arasında bir iktidar paylaşımının düzenlenmesi amacına dayandırılmış ve hukuki açıdan iki taraflı bir tasarruf, bir siyasi sözleşme" olarak tanımlamıştır.⁸⁹ Buna karşın bu sözleşmeyi güvence altına alacak bir siyasal, iktisadi veya sosyolojik hareket, yapılanma, kurum veya yaptırım yoktu. Ayrıca Tunaya, Ayanların, padişahın yetkilerini sınırlandırmayı başarması açısından, Sened-i İttifak ile *Manga Carta* arasında şekilsel bir benzerlik kurmaktadır.⁹⁰ Ortaylı ise, Sened-i İttifak'ın ülkede özgürlükleri ve

⁸⁶ Pamuk, a.g.e. 230.

⁸⁷ Pamuk, a.g.e. 231.

⁸⁸ Yetim, Azman, a.g.m. 205-206

⁸⁹ Tarık Zafer Tunaya, *Siyasi Müesseseler ve Anayasa Hukuku*, 2. Baskı, Sulhi Garan Matbaası Yayınları, İstanbul. 1969, 273

⁹⁰ Tunaya, a.g.e. 273.

demokrasi sürecini başlatmadığı gibi, güçlü bir merkezi devletin varlığını tehdit ettiğinden, padişahın ve devlet bürokrasisinin tepkisine neden olduğunu ve padişahın otoriter olmasına hizmet ettiğini söylemiştir.⁹¹ Gerçekten de kısa süre sonra merkezi idarenin Ayanlığı ortadan kaldırdığı düşünüldüğünde, bu olgunun süreklilikten yoksun ve konjunktürel bir gelişme olduğu söylenebilir. Bu görüşü destekleyen Keyder de, bu sözleşmeyi Ayanlar için sonun başlangıcı olarak değerlendirmiş ve Ayanların güçlenen merkezi otorite karşısında iktisadi ayrıcalıklarını kaybettiklerini ifade etmiştir.⁹² Bu ayrıcalıkların devamı halinde belki bir sermaye birikimi ve dolayısı demokrasiler için önemli olan bir orta sınıf oluşturulabilirdi. Ancak Ayanlar Senedi İttifak'tan sonraki süreçte sıklıkla müsadereye maruz kalmışlardır. II. Mahmut Ayanların nüfuzunu kırmak amacıyla, çoğunu idam ettirip mallarını müsadere ettirdi. Ece-liyle ölen Ayanların ise varisleri olup olmadığına bakılmaksızın terekeleri zapt edilmekteydi.⁹³ Böylece ortadan kaldırılan Ayanlar milli burjuvazi oluşturma adına bir süreci başlatamamış, güçlenen merkezi idare toplumsal kontrol mekanizmalarını elinde tutabilmiştir.

18. yüzyıldan sonra Osmanlı bir yenileşme dönemine girdi. Bu dönemdeki iktisadi politika ve uygulamalarda Avrupa'nın doğrudan ve dolaylı etkileri söz konusu olmuştur. Osmanlı bazen batıyı taklit etmekten öteye geçmeyen politikalar izlemiş, bazen de özellikle son dönemlerde batıya tepki içeren politikalar izlemiştir. Osmanlı imparatorluğunda devletin toplumdan aşırı derecede bağımsız hareket etmesiyle ortaya çıkan sınıfsal boşluk, endüstri ve ticaret burjuvazileri tarafından doldurulamamıştır. İslahat hareketlerinin geniş bir sosyal temele dayanmamasından dolayı, kısa zamanda üst tabakalar arasında çıkarıcı ve geleneksel ideolojilere bağlı ara tabakalar ortaya çıktı. Bu alanda özellikle şu iki grubu belirtmek gerekir. Devlet memurları ve burjuva aydınlar. Aylıkların düzenli olarak ödenmemesi birçok devlet memurunun rüşvetle yaşamasına yol açıyordu. Böylece bu kişiler toplumsal ve ulusal çıkarlara dönük olmayan, yalnız belirli ayrıcalık ve kazançlar için çaba gösteren iç ve dış gruplar meydana getiriyorlardı. Ayrıca "Hatt-ı Şerif" yasaları feodal üretim usullerinin ortadan kalkmasına değil, sadece değişikliklere uğramasına yol açtı. Yeni yarı-

⁹¹ İlber Ortaylı, İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı, 4. Baskı. İletişim Yayınları, İstanbul,2000, 36.

⁹² Keyder, a.g.e. 27.

⁹³ Ögün, a.g.m.379.

feodal güçlerin ellerinde tuttukları tarım fazlası ürün sayesinde politik güç kazanmaları, ıslahatların sürdürülmesini ve rüşvetçi, komprador bürokrasinin faaliyetlerini engelliyordu. İkinci grubu ise, aldıkları batı kültürünün yardımıyla ne yapılması gerektiğini anlamış olan, rüşvet ve feodal toprak rantı gibi usullere başvurmayan Türk burjuva aydınları meydana getiriyordu. Bunlar da gerçek ulusal bir kapitalist ekonomi sektörü var olmadığından tam anlamıyla sosyal bir boşlukta kalıyorlardı. Ne var ki, onlar da sayıca çok az oldukları için, bu boşluğu doldurabilecek ve idarenin kilit noktalarını ele geçirebilecek güçte değillerdir.⁹⁴

Bunların dışında Berkes ve Tengirşenk'in belirttikleri gibi, batıda sermaye birikiminin temeli sayılan Merkantilist uygulamaların Osmanlıda görülmemiş olması⁹⁵ Osmanlıdaki sermaye sınıfının oluşması açısından temel bir farkı oluşturmaktadır. Sömürgecilik, Avrupalı tüccar sınıfını besleyen bir olgu idi. Merkantilist politikaların oluşmasını ve pekişmesini sağlıyordu. Sömürgecilik olgusu Osmanlı devleti ve Türkiye Cumhuriyeti'nin politikalarında yer almamaktaydı. Tüccarlar yerli kaynakları kullanmak ve tüketmek zorundaydı. Bu iktisadi gelişmeyi önlediği gibi ideolojik olarak bir ulusal dayanışmanın eksikliğine yol açıyordu. Batı da merkantilist politikalar gereği ithalatı kısmak, kota uygulamak, ihracatı teşvik etmek gibi burjuva sınıfının oluşumunu hızlandırıcı iktisadi önlemler alınırken, Osmanlılar tam tersine 1838 İngilizlerle yapılan Balta Limanı Antlaşması'nda görüldüğü gibi ihracatı zorlaştıran ithalatı kolaylaştıran uygulamalara imza atmışlardır. Kapitülasyonlar, Osmanlıdaki yerli üretimin iş yapamaz durumuna getirmekte, ülke dışına büyük miktarda kar transferlerine yol açmaktaydı. Avrupalılar ticarete yalnız altın-gümüş kazandıran bir araç olarak değil, aynı zamanda ülkenin zenginliğini ve istihdamı arttıran bir yöntem olarak da bakmışlardı. Osmanlılar ise, yalnızca devlet hazinesine giren gelirlerle ve iâşe teminiyle ilgilenmiş, ihracat ürünlerine ithalata konan vergiler kadar yüksek vergiler koymuş belirli malların ihracatına da yasak getirmişti.⁹⁶ Osmanlı devleti gibi çevre ülkelerinden Avrupa'daki gibi iç dinamikler sonucu bir burjuva oluşturulmadığı gibi bazı güney Amerika ülkeleri gibi yerli burjuvazinin Avrupalı burjuvazi ile ittifakı sayesinde de olmamıştır. Osmanlıdaki gelişim genellikle Avrupa devletleriyle

⁹⁴ Steinhaus, a.g.e. 183.

⁹⁵ Bkz. Yetim ve Azman, a.g.m. 206.

⁹⁶ Issawi, a.g.e.353.

merkezi bürokrasi arasındaki pazarlıklar, baskılar ve adım adım uzlaşma yoluyla ilerlemiştir.⁹⁷

Milli burjuvazinin oluşumunda önemli bir etken de şehirleşme olgusu idi. XI. Yüzyıl Avrupa'sında klasik feodalite çözülürken şehirler ve şehirleşme başlı başına etkili birer güç odağı, birer fırsat alanı haline geldiler. Şehirlerde ortaya çıkan burjuva sınıfı bu değişimden ve fırsatlardan yararlanarak güç aldılar. Batı Avrupa kentlerindeki esnafın tepesinde Osmanlı'daki kadar güçlü bir kontrol bulunmazdı. Hatta bazı yerlerde "commune" adı verilen şehir devletleri idareleri kurarlar; buralarda kralın, senyörün, kilisenin kanunu ve hükmü geçmezdi.⁹⁸ İslam ve Osmanlı şehirlerinde aynı özelliklerin olmaması burjuvaziye yaratan ortamın oluşmaması bakımından önemlidir. Yine burjuvazi oluşturulmadığı için şehirler de bu dönüşümü yaşamamıştır. Werner'e göre, Türklerin egemen oldukları Anadolu'da burjuva tabakalarının ortaya çıkmasını engelleyen en önemli unsurlardan biri yüksek İslam kültürünün kent karakterinin kaybolması ve sosyal yapının belirleyicisinin tüccar ve bilim adamlarından çok askerler ve devlet adamları olmasıdır.⁹⁹ Nitekim Osmanlı'da hem modernleşmeyi, hem şehirleşmeyi hem de burjuva sınıfını oluşturmayı sağlayan askerler, devlet adamları ve aydınlar olmuşlardır.

2.3. OSMANLIDA MİLLİ BURJUVA OLUŞTURMA ÇABALARI

Osmanlı devleti, Avrupa karşısında üstünlüğünü kaybettiği 18. yüzyıldan itibaren yeni arayışlara girdi. Başlangıçta sadece askeri reformlara yönelen devlet erkânı daha sonra iktisadi ve sosyolojik reformlara da yöneldiler. Avrupa'daki üstünlüğün temelinde milli iktisat ve milli burjuva sınıfının faaliyetleri olduğunun anlaşılması ile Osmanlıda bu anlamda adımlar atma gereği duydu. İncılık, Naima'nın 18.yüzyıl başlarında yazdığı bir pasajı aktarır: "bu memleketin insanları, devlet-i Aliye'nin düşmanı memleketlerin lüks mallarını kullanmaktan sakınmalı, paranın ve malların dışarıya akmasına engel olmalıdır. Olabildiğince yerli yapım mamulleri kullanmalı-

⁹⁷ Pamuk, a.g.e. 190-192.

⁹⁸ Berkes, a.g.e.60-61.

⁹⁹ Bkz.Stenhaus,a.g.e.20

dır”¹⁰⁰ Osmanlı devleti, hem yabancı tüccarların hem de azınlıkların, Osmanlı’da oluşturdukları sömürü düzeni ve çift hukuklu yapıdan muzdarip olup, buna yönelik tedbirler almaya başlamıştı. Bunun ilk adımı Hayriye tüccarlığı kurumunun kurulması olduğu söylenebilir. Osmanlı devleti Hayriye tüccarlığı kurumunu devlet iktisadiyatını canlandırmak ve ticareti kendi lehine çevirmek için kurmuştu.¹⁰¹ Bu tüccar grubuna “berat”lar verilerek, beratlı Avrupa tüccarına tanınmış olan imtiyaza, güvene ve izne sahip olmaları sağlandı.¹⁰² hayriyye tüccarlığı beratında vefat eden tüccarın yerine eğer isterse ve uygun görülürse büyük oğlunun geçebileceği belirtilmişti.¹⁰³ Bu sermaye birikimi açısından hayati bir etkidir. Çünkü sermaye birikimi süreklilik ve gelecek güvencesi isteyen bir olgudur. Kendisinden sonra sermayesinin ailesine geçmeyeceğini bilen her birey, bunun için hayatı boyunca uğraş göstermez. hayriyye tüccarlarına verilen başlıca diğer imtiyazlar şunlardı:¹⁰⁴

—Uluslar arası kara ve deniz ticaret izni (bu yabancı dil gereksinmesi, rekabet yetenekleri azlığı ve gayri Müslimlerin dinsel ve mezhepsel avantajlarından dolayı gereği gibi kullanılmadı)

—Vergilendirmede hayriyye tüccarları, ticaretini yapacakları ürünleri ve eşyayı doğrudan doğruya yerinden satın almaya yetkili kılınmışlardır. Dâhili gümrük vergilerinden muaf tutulmuşlardır. İthalat ve ihracatta yüzde 3 vergi vereceklerdi.

—Hukuki davalarda bu tüccarların zararların tazmininde kolaylıklar tanındı. Örneğin; Elinde senedi olan hayriyye tüccarının alacağı hemen tahsil edilecek, 4000 akçeyi aşan davalar sadrazam huzurunda görülecekti. Ayrıca davalar esnasında bu tüccarların itibarlarını zedeleyecek ve şahsiyetlerini rencide edecek uygulamalar da sınırlandırılacaktı

Fakat bütün bunlara rağmen yine de Türk-Müslüman kesimden buna yönelik talep azdı; tüccar sınıfı hâkim şeklide gayri Müslimlerde kaldı.¹⁰⁵ Yerli sermayenin rekabet etmekten zorlandığı bu azınlık burjuvazisinin zenginleşmesinde, güçlenmesinde Osmanlıdan ve yabancı konsolosluklardan aldıkları beratların getirdiği avantaj-

¹⁰⁰ Bkz. Issawi, a.g.e.354. d.n.59.

¹⁰¹ Şennur Şenel “ Osmanlılarda Ticaret Anlayışı ve Ticaret Teşkilatında Yeni Bir Yapılanma: Hayriye Tüccarı” *Türkler* Cilt 10, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002. 736.

¹⁰² Şenel, a.g.m.736.

¹⁰³ Şenel, a.g.m.738.

¹⁰⁴ Şenel, a.g.m.740.

¹⁰⁵ Lewis, a.g.e.449.

ların büyük önemi vardı. Zamanla azınlıkların bu imtiyazları Osmanlıda çift hukuk sistemini zorunlu kılmıştır. Azınlıklar 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması ile Avrupa devletlerinin himayesine kavuşunca, ticari faaliyetlerini Osmanlı yasalarından, mahkemelerinden bağımsız olarak ve yerli tüccarların ödemekle yükümlü oldukları vergilerin pek çoğunu ödemededen sürdürmeye başladılar.¹⁰⁶ Ayrıca azınlık tüccarları yalnızca dış ticaret ile ilgilenmiyorlar Anadolu da da bir ticaret ve tefecilik ağı kurmuşlardı. Üretici köylüden vergi toplayan, kira talep eden ve çeşitli yollarla tarımsal artışa el koyan yerel mültezimlerle, ayanlarla ve çiftlik sahipleriyle yakın ilişki içindeydiler. Azınlık tüccarlarının kurduğu yerel ilişkilerin etkisiyle Avrupalı tüccarlar, Anadolu ticaretinde bunlarla ilişki kurmak zorunda kaldılar.¹⁰⁷ Bu işbirliğinden her iki tüccar grubu kazançlı çıkarken kaybeden yerli tüccar ve Osmanlı devleti oluyordu. Yabancı tüccarlar gerektiğinde, yerli tüccar kesimlerine borç para vererek kendilerine bağlıyorlar, ihracata yönelecek tarımsal malları topluyorlardı. Böylece tarımsal artışa el koyma sürecinde, zincirin önemli halkalarından birini oluşturuyorlardı.¹⁰⁸

Osmanlı devletinde ithal edilen Avrupa'nın ucuz malları karşısında, üretim teknikleri gelişmemiş, sermaye biriktiremeyen ilkel yerli sanayi rekabet edemeyerek çöktü. Bunun sonucunda işsizlik ve yoksulluk arttı. Bu durum ülkedeki dini taassubu körükledi ve bu da az zaman içinde yabancı düşmanlığı şeklini aldı.¹⁰⁹ Bu yabancılara duyulan düşmanlıktan azınlıklarda nasibini aldılar. Bunlar çoğu zaman ihanetle suçlanmışlar¹¹⁰ ve devamlı şüphe ile karşılanmışlardır.¹¹¹ Bunda gayri Müslim azınlıkların ayrılıkçı hareketlere girişmeleri veya desteklemeleri ve iktisadi olarak yabancı ithalatın aracı olmaları ve imtiyazlarla bu ticaretten zenginleşmeleri etkili oldu. Mesela dış borçlanma, dış ticaret ve yabancı sermaye yatırımları Osmanlı ekonomisi ile Avrupa sistemi arasında aracılık eden bu sınıfın hızla genişlemesine imkan sağlamıştır. Bu sınıf için batılı ülkeler, özellikle Hıristiyan azınlıklara verilen imtiyazlara devletten güvence istiyordu. Oluşan azınlık burjuvazisi batı burjuvazisi gibi kendi devlet ve milletleriyle bütünleşmediği için sadece azınlık çıkarlarını güden kompra-

---

¹⁰⁶ Pamuk,a.g.e.180.

¹⁰⁷ Pamuk,a.g.e.181.

¹⁰⁸ Pamuk,a.g.e.181.

¹⁰⁹ Karpat, a.g.e.85.

¹¹⁰ Lewis. a.g.e.450.

¹¹¹ Yetim ve Azman,a.g.m. 207

dor burjuvazi niteliğinde¹¹² kalmışlardı. Bu süreç Tanzimat döneminde yeni bir seyir izlemeye başlamıştır.

2.3.1. TANZİMAT DÖNEMİ

1839 yılında ilan edilen Gülhane Hattı Hümayunu ile başlayan ve 1876 yılında meşrutiyetin ilanına kadar ki dönem, genellikle Tanzimat Dönemi olarak adlandırılır. Çoğu zaman bu dönemde yaşamış belli başlı aydınlara Tanzimat aydını ve Tanzimat dönemindeki faaliyetlerin bilinçli ve birbiriyle bağlantılarının olduğunu vurgulamak için Tanzimat'ın yaptıkları veya Tanzimat'ın getirdikleri şeklinde ifadelerde kullanılmaktadır. Bu tanımlamalara haklılık payı kazandıran en önemli unsur Tanzimat'ın ilanından sonra Osmanlıda süreklilik arz eden ve önemli açılımlara sebebiyet veren liberal açılımlardır. Bu açılımlardan biri de milli (yerli) bir burjuva oluşturmak çabaları idi. Bu dönemde siyasal olarak Gülhane Hattı Hümayunu ile Bab-ı Ali ilk kez burjuva toplumunun temel haklarını resmen programına aldı. Kişinin can ve mal güvenliği gelişigüzel hareketlerden korunmadıkça, hiçbir yararlı iktisadi faaliyette bulunulamaz ve bu koşullar altında Avrupa devletleriyle rekabet edilemezdi. Hattı hümayuna göre, kişiler ancak taşınılır ve taşınmaz mallarının güvenlik altında bulunmasıyla işlerine sarılabilir ve kazançlarını arttırabilirler. Herkes özgürlük içinde malına sahip olur ve onu istediği gibi kullanabilir.¹¹³ Osmanlı devletinde özel mülkiyet birçok yollardan denetim altındaydı ve sınırlandırılmıştı. Batılı hukuk düzenlemelerinde görülen türden tam mülkiyet hakkının tanınması, Türklere bütünü ile yeni bir iktisadi işlemler alanını açmıştır.¹¹⁴ Tanzimat döneminde, servet eskiden çeşitli sosyal ve siyasal amaçlar için birer araç iken, bu dönemde kendi başına bir amaç olmaya başlamıştır.¹¹⁵ Tanzimat döneminde yapılan reformlar, yeni açılan zihniyet ufukları eski kalıpları bir bir değiştirmeye başlamıştı. Özellikle eğitim ve iktisat alanındaki açılımlar yerli bir burjuvazinin ilk adımlarını oluşturdu. Ziya Gökalp'te Türkçülüğün ve iktisadın millileşmesinin ilk nüvelerinin Tanzimat döneminde görüldüğünü belirtmektedir. Gökalp bunu şu şekilde ifade etmektedir. "Türkçülük akımının ilk

¹¹² Tabakoğlu, a.g.e. 144-145.

¹¹³ Steinhaus, a.g.e.35.

¹¹⁴ Mardin,a.g.e.206.

¹¹⁵ Mardin, a.g.e.28-29.

nüvelerinin Dar-ül-fünun'un kurulması, askeri sistemin reforma tabi tutulmasıyla başladı. Bu kurumların başında bulunan Ahmet Vefik Paşa inhilale başlayan ümmet ve saltanat camiaları içinde pusulasız kalan milletlerini lisani, harsi, tarihi, tesanütlerle yeniden kuvvetlendirmek ve gençleri bu yeni mefkurelere göre terbiye etmek ihtiyacını duydular.”¹¹⁶ Setinhaus'a göre, batı etkisi ile (Tanzimat döneminde) kurulan eğitim kurumları ilk ulusal burjuva gruplarının ortaya çıkarmıştır. Bu politik kökenli burjuva aydınları kıyılardaki iktisadi kökenli burjuva sosyal tabakalar karşısında, Türk halkını din ve dil açısından temsil edebilecek üstünlüklere sahiptiler.¹¹⁷

Ancak 1838 tarihinde İngilizlerle yapılan Balta Limanı Antlaşması yerli iktisat için büyük zararları oldu. Önce İngilizlere tanınan ticari kolaylıklar daha sonra birçok ülkeye (Fransa, Belçika, Rusya) tanındı.¹¹⁸ Osmanlı devleti ve muhatapları bu antlaşmalarla ithalat ve ihracata uygulayabileceği gümrük vergilerini oldukça düşük düzeylerde belirliyorlardı. Fındıkoğluna göre, bu gibi eşitsiz ticari antlaşmalar yoluyla batı Avrupa ülkeleri, Osmanlıdaki manifaktür üretim tarzını tahrip etmiştir.¹¹⁹ Daha da önemlisi bu antlaşmaların yürürlüğe girmesi ile Osmanlı devleti bağımsız bir dış ticaret politikası izleyebilme, örneğin yerli sanayi korumak amacıyla gümrük duvarlarını yükseltebilme hakkından vazgeçmiş oluyordu.¹²⁰ Antlaşmanın Osmanlı için bir diğer anlamı batının iktisadi gelişimine karşı Osmanlı'nın artık direnç göstermemesidir.

Osmanlı devletinde uzun zamandan beri kapitülasyonlar olsa da yine de yabancı malların ithalatında bazı kısıtlamalar mevcuttu. Örneğin Yılmaz'ın belirttiği gibi, 1826'da Yed-i Vahit(tekeli) usulüyle tahıl, yün, haşhaş, zeytin yağı ipek, meyankökü gibi ürünlerin ticareti denetim altına alınmıştı.¹²¹ Bu kısıtlama balta limanı antlaşmasıyla Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa'nın mısırdaki sanayileşme sürecine son vermek için kaldırıldı.¹²² Kitleli üretime dayalı sanayisi ile Osmanlı'yı açık pazar haline getirmek isteyen batılı ülkeler, bu antlaşmayla amaçlarına ulaşmışlardı. Zira antlaşma

¹¹⁶ Z. Gökalp, a.g.e, 73

¹¹⁷ Steinhaus, a.g.e.182.

¹¹⁸ Şenel, a.g.e. 741.

¹¹⁹ Bkz..Yetim ve Azman, a.g.m.206

¹²⁰ Pamuk, a.g.e.199.

¹²¹ Bkz. Hasan Sabır "Atatürk'ün Ekonomi Anlayışı" *Sayıstay Dergisi*, Sayı 62, Ankara, 2006.5

¹²² Pamuk, a.g.e 200.

yapılan ülkelerin Osmanlı ülkesindeki ticareti düşük oranda vergilendirilirken ve perakende ticaret yapma hakkı verilirken, sermayesi, gücü ve tecrübesi olmayan yerli tüccar(ve esnaf, zanaatkâr) bunlarla rekabet edememiştir.¹²³ Örneğin, Balta Limanı Antlaşması'na göre ihracattan alınan vergi oranı yüzde 12 iken, ithalattan alınan vergi oranı yüzde 5 civarında idi. Yerli tüccar iç gümrük ödemeye devam ederken, yabancı tüccarlar bu yükümlülükten kurtuluyorlardı.¹²⁴ Aynı zamanda bu sömürüye açık iktisadi olgu yerli lonca sanayisinin sonraki yıllarda çağdaş endüstriye dönüşmesine¹²⁵ ve siyasal kültürel değişimi destekleyen bir iktisadi politikanın uygulanmasına olanak tanımamıştır. 1856 Islahat Fermanı ile yabancı sermayeye verilen yatırım izinleri ve 1867 yılında ilan yabancıların toprak satın almalarını sağlayan nizamname Avrupa'nın siyasal desteğini almak için verilen tavizlere en bariz örneklerdir. Örneğin; 1856 yılında Islahat Fermanı'yla yabancı sermaye yatırımlarına, 1867 yılında da yabancıların imparatorlukta toprak satın almalarına da izin verildi.¹²⁶

Tanzimat dönemi boyunca Türkiye'nin "geri kalması" burjuvazinin yokluğuna bağlandığı gibi uygulanan iktisadi politikalar da böyle bir sınıfın oluşturulması amacıyla yönelikti. Osmanlıda geleneksel yöntemlerle üretim yapan imalathaneler Avrupa ile rekabet edemeyerek çökmesiyle ile Avrupa'da geliştirilen makineleri ithal ederek kullanan ve ücretli işçi kiralayan imalathaneler ya da fabrikalar kurulmaya çalışıldı.¹²⁷ Bu büyük ölçekli işletmeler 1830 ile 1840'lı yıllarda öncelikle devlet ve ordunun ihtiyacını karşılamak için kurulmuş ve kısa süre sonra kapatılmak zorunda kalmıştı.¹²⁸ Mısır'da Mehmet Ali Paşa'nın başlattığı sanayileşme girişimleri ve bu çabalar sonucunda Osmanlı devletine karşı kazandığı askeri başarılar, Osmanlı yöneticilerini etkilemişti. Bunun için Avrupa'dan son teknoloji makineler, ithal edilerek yerli üretimi artırmak istediler,¹²⁹ 1850 yılında Türk Ticaret Kanunu, Fransızlardan Osmanlılara adapte edilerek kabul edilmiştir. Bununla kapitalist ticari ilişkilere cevaz veren, faiz ve tüzel kişilik gibi kurum ve ilişkiler kabul edilmiş oldu.¹³⁰ 1860'lı yıl-

¹²³ Şenel, a.g.e. 741.

¹²⁴ Pamuk, a.g.e.200

¹²⁵ Sabır, a.g.m.6.

¹²⁶ Pamuk, a.g.e.198.

¹²⁷ Pamuk, a.g.e.228.

¹²⁸ Pamuk, a.g.e.228.

¹²⁹ Pamuk, a.g.e.196

¹³⁰ Tabakoğlu, a.g.e.252.

larda kurulan “ Islah-ı Sanayi Komisyonu” ile sanayi eğitimi, gümrük resmini arttırmak, sergiler açmak ve en önemlisi şirketleşmeyi esnaf içinde sağlamaya ¹³¹ çalışılmıştır.

Bu konudaki ikinci girişim 1880 yıllarda başlatıldı. Bir bölümü yerli bir bölümü yabancı sermaye tarafından kurulan bu işletmeler, ancak ulaştırma masraflarının yüksek olduğu, hammaddelerin yerel olarak ucuza sağlanabildiği, en önemlisi düşük ücretlerin önemli avantaj oluşturduğu dallarda üretime geçebiliyor, ithal mallarıyla rekabet edebiliyordu.¹³² Osmanlıda kurulan sanayi genellikle dokuma, gıda çimento ve yağ gibi hammadde maliyetleri ile işgücü maliyetleri az ve pazarlanma sorunu kolay halledilebilen ve çok fazla teknoloji gerektirmeyen alanlarda yoğunlaşmıştı.

Tanzimat döneminde burjuvazi açısından önemli olan bir başka gelişme de bankacılık sektöründe meydana gelen gelişmelerdi. Osmanlı Devleti’nde bankalara en çok benzeyen kesim, döviz alım satımı yapan, borç veren, çeşitli alacaklarını iskonto eden, ama mevduat toplamadığı anlaşılan Galata sarraflarıydı. Osmanlıda vezin ve ayarı düşürülen paralar piyasadan çekilmediğinden veya çekilemediğinden ülkede değişik tür sikke tedavül görürdü. Osmanlı sikkelerinin yanı sıra feth olunan ülkelerde geçerli olan akçelerde ve diğer ülkelerle yapılan ticari ilişkiler sonucunda elde edilmiş paralar iç piyasada alım gücüne sahipti. Bu nedenle sarraflık, diğer bir deyişle değişik tür paraları bir diğerine dönüştürmek ve para bozmakla uğraşan esnaf, çok eski zamanlardan beri Osmanlı topraklarında faaliyet gösteriyordu.¹³³ Hatta III. Mustafa döneminden itibaren Hazine-i Hassa ve Darphane Sarraflığı Ermeni Duzoğulları’na verilmişti. Bu, yüzyılı aşkın bir süre bu ailenin elinde kaldı.¹³⁴ İlk Osmanlı Bankası (Bank-i Osman-ı Şahane) 1865 yılında yabancı sermaye ile açıldı. Menkul Kıymetler Borsası ise 1873’te açılmıştı.¹³⁵ Aslında Osmanlı önce bu kuruluşları yerli sermaye ile kurmayı amaçlamıştı. Osmanlı yöneticileri, on yıllık bir çabadan sonra bunun olanaksızlığını, Osmanlı topraklarındaki sermaye birikiminin yeter-

¹³¹ Ortaylı, İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı, 206-207

¹³² Pamuk, a.g.e.229.

¹³³ Zafer Toprak, İttihat-Terakki ve Cihan Harbi Savaş Ekonomisi ve Türkiye’de Devletçilik,1914-1918 1. Baskı, Homer Yayınevi, İstanbul, 2003 , 48.

¹³⁴ Toprak, a.g.e. 49.

¹³⁵ Issawi, a.g.e.344.

sizliğini gördü.¹³⁶ Osmanlı imparatorluğunda kapitalist ekonomilere özgü para ve kredi kurumlarının gelişmesi sürecinde Osmanlı Banka'sının özel bir önemi vardı. Bu bankanın kurulmasına yol açan temel neden, merkezi devletin mali güçlüklerine çözüm bulma çabaları ile Avrupa sermayesinin dış ticaretin gelişmesini sağlayacak parasal istikrar ortamını yaratma arzusu geliyordu.¹³⁷ Bu banka uzun bir süre merkez bankası gibi çalışmıştır. Zamanla bankaya, kağıt para basma yetkisi, devletin iç ve dış borçlarının anapara ve faizlerinin ödenmesi, yıpranmış paraların dolaşımdan çekilmesi ve devlete kısa vadeli borçlar vermek gibi görevler, yetkiler tanındı.¹³⁸ Daha sonra meşrutiyet döneminde bu banka ulusalcı bir çizgide hareket etmeyince ve ülke yönetimine sorunlar çıkarınca İttihat ve Terakki'cileri yeni ve milli bir banka kurma arayışına itecektir.

Osmanlıda ilk borçlanma 1840'lı yıllarda Galata bankerleri aracılığıyla Fransız bankalarından sağlandı. Daha sonra Kırım Savaşı'nın gerektirdiği yeni harcamalar ve gelir gider dengesinde yarattığı büyük açık, Avrupa para piyasalarında borçlanma sürecini başlattı.¹³⁹ Bu süreç 1876 yılına yani hem meşrutiyetin ilan edildiği hem de Osmanlı'nın dış borcunu ödeyemediğini ilan ettiği ve Duyun-u Umumiye'nin kurulduğu yıla kadar devam etti. Bu dönemki borçlanmanın en önemli sakıncası çok yüksek faizlerle yapılması ve alınan paraların, cari harcamalara, sarayların yapımına ve yeni bir donanmanın kurulmasında kullanılmasıydı. Ekonomiyi canlandırarak, mali gelirleri artıracak yatırımlara, hemen hiç kaynak ayrılmamıştı.¹⁴⁰ Osmanlı'nın Kırım Savaşı (1854) sırasında alınan ilk istikraz ile başlayan borçlanma politikası sonucunda 1875'lerde yaşadığı mali iflas sonucunda kurulan Duyun-u Umumiye kısa sürede etki alanını genişleterek Osmanlı ekonomisi üzerinde Osmanlı hazinesi ile yarışacak düzeye gelmesi yerli iktisadi dinamikleri harekete geçiren bir unsur haline gelmiştir. Nitekim Keyder'in de¹⁴¹ belirttiği gibi 19. yüzyılın ikinci yarısında Müslüman nüfus içinde yeni bir kesim oluşuyordu; bu kesimin, küçük üretici veya muhasebe ve maksimizasyonunda uzman kişiler olarak içinde yaşadığı maddi şartlar, toplumsal sistemi

---

¹³⁶ Toprak, a.g.e.52.

¹³⁷ Pamuk, a.g.e. 211.

¹³⁸ Pamuk, a.g.e. 212

¹³⁹ Pamuk, a.g.e. 207

¹⁴⁰ Pamuk, a.g.e. 207

¹⁴¹ Keyder, a.g.e. 62.

geleneksel Osmanlı bakışından temel de farklı bir bakışla görmesine yol açıyordu. Bu kesim sonradan Jöntürk'lerin ve Kemalist'lerin projelerine katılıp iktisadın Türkleştirilmesini destekledi. Jön Türkler, milliyetçi görüşlerinin mantıklı bir neticesi olarak Osmanlı imparatorluğunun sosyo-iktisadi tarihinde yeni bir safha açtılar. Bunların başlıca iktisadi amaçları şunlardı: birincisi, imparatorluğu yabancı sermayeye bağlanmaya zorlayan şartları kaldırarak milli bir ekonomi yaratmak; ikincisi, memleket ekonomisini ellerinde tutan azınlıkların ve yabancı mümessillerin yerine, Müslüman Türkleri geçirmek; üçüncüsü, halkı ziraattan gayri, ticari sınai alanlarda işe girişmeye teşvik etmek ve sosyal, kültürel ve ahlaki değerlerin bu yeni gelişmelere uygun olarak değişmesini sağlamaktı.¹⁴² Daha sonra uygulanan milli iktisat politikalarıyla bu görüşler arasındaki benzerlikler Gökalp'ın milli iktisat fikrinin milli mefkureden sonra doğduğu tezini¹⁴³ doğrular niteliktedir.

Jöntürk hareketi Osmanlıdaki ilk muhalefetti. Ortaya çıkan bu muhalif aydın hareketi, Namık Kemal ile Ali Suavi gibi aydınların başını çektiği, Avrupa'da egemen olan liberal anayasacılık fikirlerinden etkilenen dindar Osmanlı vatanseverleri idi.¹⁴⁴ Namık Kemal Londra'da kaldığı yıllarda Ricardo ve Mills'in iktisat teorilerinin temel ilkelerini çok iyi öğrenmişti.¹⁴⁵ 1869 yılında Milli İktisatı savunan Otto Hübner'in kitaplarının Türkçe çevirilerinin yapılması, Türk iktisat düşüncesinin dönüm noktalarından birini teşkil etmiştir. İkinci bir dönüm noktası ise 1869/70 yıllarında jön Türklerin önemli bir ismi olan Ahmet Mithat Efendi'nin "Ekonomi Politik" adlı eserinin yayımlanmasıdır.¹⁴⁶ Bu muhalefet nispeten yeni bir sınıfa beraberinde getirmiştir. Yalnız bu yeni sınıf faaliyet alanı bürokrasi ve basın yayın idi. Milli İktisadi sadece fikirde desteklemişlerdir. Temel amaçları devletin siyasal bütünlüğünü kurtarmak ve korumaktı. O dönemdeki İtalyan neo-merkantilistleri veya Alman Listçileri gibi toplumu milliyetçi ekseninde örgütlemek ve ekonomiyi millileştirerek ülkenin çağı yakalamasını sağlamak gibi politikaları önceliklememişlerdir.¹⁴⁷ Bu dü-

---

¹⁴² Karpat, a.g.e, 86.

¹⁴³ Gökalp, a.g.e.74

¹⁴⁴ Mustafa Erdoğan, Türkiye'de Anayasalar ve Siyaset, 3. Baskı, Liberte Yayınları, Ankara,2001, 12.

¹⁴⁵ Issawi, a.g.e. 355.

¹⁴⁶ Issawi, a.g.e. 356.

¹⁴⁷ Keyder, a.g.e. 77-78.

şünce 20. yüzyılın başlarında Ziya Gökalp, Yusuf Akçura ve Tekin Alp tarafında savunulmuş ve hayata geçirilmiştir.

2.3.2. MEŞRUTİYET DÖNEMİ

1876 yılında II. Abdülhamit'e şartlı kabul ettirilen anayasalı monarşi rejimi Osmanlıda iç dinamiklerin üst yapıyı belirlemesi açısından da önem arz etmektedir. Liberal açılımlara sahip ve yerli bir burjuvazi oluşturmak isteyen Yeni Osmanlılar için kurtuluşun yolu Osmanlı'nın birliği ve bütünlüğünü sağlayacak yeni açılımlar yapmaktı. Bunun için padişahın yetkileri sınırlandırılmalı ve bir meşruti yapı kurulmalıydı.¹⁴⁸ Millet egemenliğine doğru geçişi sağlayan iç dinamik, aynı yüzyıl içinde, Avrupa'da burjuva sınıfı iken, Osmanlıda ise aydınlar ve bürokratlar olmuşlardır. Abdülhamit bu yeni yapılanmaya karşı bir hamle ile cevap vermesi ve meşruti yönetimi tadil etmesi göstermektedir ki, bu gelişim süreci padişahın ve devletin iktidarını hedef almıştır. Avrupa'da devlet iktidarının topluma yayılması burjuvazi devriminin temel amaçlarından biri idi. Osmanlıda da bu yola girilmiş olmasına rağmen, bu açılımın kesintiye uğraması Osmanlıdaki liberal açılımların süreklilik kazanamaması bakımından önem arz etmektedir. II. Abdülhamit'e muhalif aydınların ve bürokratların oluşturduğu İttihat ve Terakki Fırkası'nın milli iktisat ve milli burjuva oluşturma politikaları aynı zamanda güçlü devlet iktidarının çözülmesi ve siyasal iktidarın yanında iktisadi iktidarın öneminin kavrandığını göstermektedir. İttihat ve Terakki örgütlenmesi o zamana kadar Osmanlı toplum ve devlet hayatında oluşan değer, çıkar ve ideolojik ayrışmaların da kurumsal bir tezahürü idi. Hatta bu değer, çıkar ve ideolojik ayrışma İttihat ve Terakki Partisi'nin içinde bile vardı. Nitekim, 1902 yılında Paris'teki kongrede özel girişimci, yerinden yönetimci ve yabancı yardımına sıcak bakan görüşleriyle ön plana çıkan Prens Sabahattin'in gruba katılmasıyla bu hareket, liberaller ve milliyetçi-merkeziyetçiler olarak ikiye bölündü.¹⁴⁹ Daha sonra 1906 tarihinde liberaller, Hürriyet ve İtilaf Partisi'ni kurdular.

¹⁴⁸ Ahmet N. Yücekök, *Siyaset Sosyolojisi Açısından Türkiye'de Parlatmentonun Evrimi*, Ankara Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, No,533. Ankara, 1983. 75.

¹⁴⁹ Erdoğan, a.g.e. 20.

İttihat Terakki Partisi, Tanzimat döneminde başlayan Genç Osmanlılar muhalefetinin ve aydınlanma çabalarının ürünü bir parti idi. Osmanlıdaki mevcut verimsiz ve gerileyen düzene karşı oluşan Genç Osmanlılar sonrasındaki Jöntürk muhalefet hareketi özü liberal idi. Bu akımlar aydınlanma çağı Fransız düşüncelerinden yoğun biçimde etkilenmiştir.¹⁵⁰ Yirminci yüzyıl başlarında Türk aydınları eğitimleri açısından burjuva-kapitalist değer ve normların etkisi altında endüstrileşmeye yönelmişlerdi. Bu tarihlerde çeşitli toplumsal sistemler arasında rekabet bulunmadığından, endüstrileşme bir çeşit kapitalizm oluyordu. Türk aydınları Avrupa edebiyatı ve sosyal bilimlerinden elde ettikleri bilgilerle ülkenin çok yönlü bağımlılığını ve sürekli yenilgilerini inceliyor ve zorunlu olarak, bu durumu değiştirebilecek tek olanağın var olduğu sonucuna varıyorlardı: eldeki tüm kaynakları teknik ve endüstrinin gelişimine yatırmak, yoğun devlet müdahaleleriyle modern uygarlığın tek dayanağı olan ticaret ve endüstri burjuvazisini oluşturmak¹⁵¹ istiyorlardı. İttihat ve Terakki Partisi, Fransız ihtilalinin yaydığı milliyetçilik akımından etkilenerek, bu ideolojiye ve Osmanlıdaki iç dinamiklerin oluşturduğu zorunluluklara uygun olarak milli iktisat politikası uygulamaya çalışmıştır. Bunun için başlangıçta “yerli malı kullanma”, “kooperatifçilik” gibi ideolojik yönü ağır basan eylemler yapılırken, öte yandan milli bir banka olarak “İtibar-ı Milli Bankası”nın kurulması sağlanmış ve iktisadi alandaki dernekler desteklenmiştir.¹⁵² İttihat- Terakki’ye göre ulusal devletin temel işlevi iktisadi yapıyı güçlendirmek, bireye girişim ortamı hazırlamak, halkın vergi ödeme gücünü artırarak devlete dolaylı yoldan gelir sağlamaktır. Böylece devrimin ilk yıllarında İttihatçılar, kapıkulu geleneğini yadsıyor, bireyciliğin çağdaş toplumun temel felsefesi olduğunu, devlete karşı bireyin savunulması gerektiğini ileri sürüyorlardı. Bundan böyle birey girişimci kılınacak “teşebbüs-ü şahsi” Osmanlı toplumunun yaşam felsefesini oluşturacaktı.¹⁵³

Osmanlıda yerli bir tüccar sanayici sınıfı oluşturmanın gerekliliği II. Abdülhamit ve İttihat Terakki döneminde iyice anlaşılmıştı. Mardin’e göre, bunun nasıl yapılacağına dair iki yol vardı. Birincisi II. Abdülhamit’in takip ettiği memurların Avrupalı

¹⁵⁰ Toprak, Türkiye’de Milli İktisat, 1908-1818, Yurt Yayınları, Ankara, 1982, 18.

¹⁵¹ Steinhaus, a.g.e.192.

¹⁵² Tarık Zafer Tunaya, Türkiye’de Siyasal Partiler, 1. Baskı, İletişim Yayınları Cilt-1, İstanbul, 1998 67.

¹⁵³ Toprak, Türkiye’de Milli İktisat, 19.

imtiyaz avcılarında ve şirket temsilcilerinden rüşvet veya komisyon aldıklarında ne yaptıklarını görmezlikten gelerek zenginleşmelerine izin vermektir. İkinci yol ise, Jöntürkler'in takip ettiği yoldur. Buna göre, memurlara özellikle de -Birinci Dünya Savaşı'nda, savaş zengini olarak beliren gruba yapıldığı gibi- bir fırsat sağlamak ve onların birer girişimci konumuna gelmelerini kolaylaştırmaktır.¹⁵⁴ II. Meşrutiyet'ten itibaren Teşebbüs-i Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Akımı ile başlayan girişimci bir sınıfın gerekliliği düşüncesi “ Müslüman-Türk ve daha sonra da “Türk burjuvazisi” çizgisinde ilerler. Boratav'a göre, Osmanlı Türk aydını iki ayrı iktisat görüşünü benimseyerek yeni bir girişimci sınıfın gerekliliği ve kimlerden nasıl oluşacağı sorusuna yanıt aramıştır. “Liberalizm” ve “Milli İktisat” olarak tanımlanabilecek her iki görüşte de esas olan burjuvazinin Osmanlı toplumunun kurtuluşu için gerekliliğinin anlaşılmasıdır. Bu görüşlerden ilki serbest ticaretçi, entegrasyoncu ve beynelmileli bir gelişme biçimine angaje olurken, diğeri ulusal kapitalizmi benimsemiştir.¹⁵⁵ Meşrutiyet döneminde iktisadi anlamda Osmanlı devleti bir yol ayrımına gelmişti. Bir yandan giderek yarı müstemleke olmaya doğru bir iktisadi durumla karşı karşıya gelinmiş, dış borçlar ve Duyun-u Umumiye'nin varlığı, Osmanlı'nın bağımsız iktisadi politika uygulamasını zorlaştırırken, öte taraftan yükselen Türkçülüğe paralel olarak milli iktisat politikalarının uygulanmasına olan gerekliliğin artık iyice anlaşılması ve taraftar bulmaya başlamasıdır.

Tanzimat ile birlikte başlayan reform süreci özellikle eğitim, kültür ve iktisat alanında devam etmiştir. İkinci Meşrutiyet döneminde siyasal, iktisadi ve kültürel gelişme ve bu gelişmelerin millileşmesi süreci hızlandı. Karpat'a göre¹⁵⁶, bunun en somut örneklerini Osmanlı şehirlerinin değişiminden görmek mümkündür. Daha önce tarımsal üretime dayalı üretim biçimine göre hammaddeye yakın iller gelişirken, Osmanlı son dönemleriyle birlikte ticaret yoğunlaşması sayesinde liman şehirleri gelişmeye başlamıştır. Yine bu gelişme ve değişimler beraberinde köyden kente göçü artırırken aynı zamanda Müslüman ve Türk nüfusunun şehirleşmesini ve şehirlerin de toplum içinde daha fazla işlevselleşmesini sağlıyordu. Yabancılar ve azınlıklar ise

¹⁵⁴ Mardin, a.g.e. 222. d.n.40.

¹⁵⁵ Bkz. Yetim ve Azman, a.g.m. 208.

¹⁵⁶ Kemal Karpat, Osmanlı Modernleşmesi, Toplum, Kuramsal Değişim ve Nüfus, 1. Baskı, İmge Kitapevi, Ankara 2002, 143-148.

etkisini giderek kaybediyorlardı. 1912 yılına gelindiğinde daha çok şehirlerde yaşayan Ermeni ve Rumlar ticarete hakim unsurlardı. Bu değişim yaşanmadan önce iç ticaret ile uğraşan 18 bin iş yerinin yalnız % 15'i Türklere, % 49'u Rumlara, % 25'i Ermenilere, ve % 19'u Levanten, diğer gayri Müslimler ve diğer müslümanlara aitti. Aynı şekilde çeşitli imalat ve işyerinin %12'si Türklerin, % 49'u Rumların, %22'si Ermenilerin idi.¹⁵⁷ Bu duruma genel iktisadi durumunda milli olmadığını katmak gerekir. Yani o zamana kadar ki alt yapı yatırımlarının (demiryolları, denizyolları, belediye hizmetleri, haberleşme gibi) % 90'dan fazlası ile özellikle Ege'deki tarım işletmeleri imtiyazlı yabancı şirketler ve onların uzantısı konumundaki azınlıklarda olmuştur.¹⁵⁸

Burjuvazinin oluşumu açısından meşrutiyet döneminde birçok somut adım da atılmıştır. 1879 yılında "İstanbul Ticaret Odası" kurularak esnaf buraya örgütlenirdi. 1910 yılında esnaf cemiyetleri kurularak 1913 yılında gedik usulü tamamen ve fiilen lağvedildi.¹⁵⁹ "Milli" kredi kurumları ile Anadolu pazara açılmış, parasallaşmış , o güne değin gayr-ı Müslimlerin uğraş alanı olarak bilinen bankerlik, sarraflık giderek Müslüman-Türk unsuru eline geçmişti.¹⁶⁰ İttihat-Terakki Partisi'nin öncülüğünde başlayan milli bankacılık girişiminin nedenlerinden en önemlisi bu sektörün önemine rağmen hala Osmanlı aleyhinde politikalar izleyen yabancıların etkisi altında olması idi. Bir başka nedenini İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin vilayet merkezlerine gönderilen bir belgede şöyle açıklanmaktaydı:" millet bir uzviyete benzetilince bu uzviyetin kanı itibar (kredi) dediğimiz şeydir ve millette bir kalp gibi bütün itibarları toplayıp dağıtan müessese ise bankadır."böylece taşra örgütlerinden yerel kredi kurumları kurulmaları isteniyordu.¹⁶¹

1908 yılında ilan edilen İkinci Meşrutiyet'in yarattığı "serbest-i" ortamdan iktisadi yapıda nasibini almış, "Serbest-i Mukavelat" ve "Serbest-i Mubadelat" ilkeleri ışığında "Serbest-i Ticaret" ilkesi benimsenmiş, "Serbest-i Rekabet" ilkesi iktisadi

¹⁵⁷ Gül. a.g.m. 400

¹⁵⁸ Kazgan, Gülten, Tanzimat'tan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2004.52

¹⁵⁹ Ortaylı, Osmanlı Barışı, 101.

¹⁶⁰ Toprak, a.g.e. 71.

¹⁶¹ Bkz. Zafer Toprak, Türkiye'de Milli İktisat, 130

yaşamda temel yönlendirici etkeni olmuştu¹⁶² Boratav'ın belirttiği gibi¹⁶³ sermayenin ve özel olarak yerli sanayi sermayesi lehine II. Meşrutiyet döneminde yapılan Tatil-i Eşgal (grev) Kanunu ile Teşvik-i Sanayi Kanunu önemlidir. Tatil-i Eşgal Kanunu ile sendikalaşma yasaklanmış ve grev hakkı kısıtlanmıştır. Kanunun çıkarılmasında Yabancı sermayenin önemli bir payı vardı. Bu sendikalaşma ve grev yasağının gerekçesi 13 Ekim 1908 yılındaki tezkere de” Bazı muharrikinin teşvikatıyla ticaret ve Emniyet-i Umumiye'nin sekteye uğramasına mahal bırakmamak”¹⁶⁴ şeklinde açıklanmıştır. Teşvik-i Sanayi Kanunu da bu serbesti ortamında çıkarılan ve milli sermaye gücü oluşturmak için atılan önemli adımlardan biri olmuştur. Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi'ne göre, Osmanlılarda o güne değin, sanayin gelişmesine, fabrikaların açılmasına engel olan nedenler “tabi” değil, taşımacılığın yetersizliği, tekel yönetimi, müstebit yönetimler gibi “arızı” idi.¹⁶⁵ Türk Yurdu Dergisi'nde Yusuf Akçura, - sosyolog Parvus'un yerli sanayi teşviki ile ilgili yazılarını da yayımlayarak- bu girişimin bir an önce yapılmasını sağlamaya çalışmıştır.¹⁶⁶ Bunun gibi teorik girişimler ışığında 1913 yılında “Teşvik-i Sanayi Kanun-u Muvakkat-ı yayımlanmış, onu 1914 yılı başlarında “Sanayi Talimatnamesi” izlemiş ve 1917'de de “Teşvik-i Sanayi Kanun-u Muvakkatı'nın Suret-i Tatbiki Hakkında Nizamname” si çıkarılmıştı.¹⁶⁷

Bu kanun ile Anadolu'nun bir çok yerinde şeker, kağıt tekstil, ulaşım gibi alanlarda milli fabrikalar ve şirketler kurulmaya başlandı. Özellikle inşa edilen demiryolları geçtiği bölgeleri piyasa kuralları ile tanıştırdı. Dış piyasa ile irtibatlandırdı. Halk piyasa için ve piyasa kurallarına uygun üretim tarzını öğrendi. Bunun dışında kalan (Doğu ve Güneydoğu Anadolu ile Doğu Karadeniz gibi bölgeler) mahalli ve çağın gerisinde kalan üretim tarzlarına devam etmek zorunda kalarak Türkiye'nin sonraki dönemlerinde önemli bir sorun olan bölgeler arası geri kalmışlığa da sebep oldular. 1913'de çıkarılan Sanayi Teşvik Kanunu ile Türk sanayicilerine şu haklar tanınmıştır. Bedava fabrika arsası, makinalar, ham ve yarı işlenmiş mallar için gümrük mua-

¹⁶² Toprak, Türkiye'de Milli İktisat, 23.

¹⁶³ Korkut, Boratav, Türkiye İktisat Tarihi 1908-1985 Gerçek Yayınları İstanbul, 1988,21.

¹⁶⁴ Mesut Gülmez, Türkiye'de Çalışma İlişkileri, 2. askı TODAİE Yayınları, Ankara,1991, 302-303.

¹⁶⁵ Toprak, Türkiye'de Milli İktisat, 169.

¹⁶⁶ Toprak, Türkiye'de Milli İktisat, 170-171.

¹⁶⁷ Toprak, Türkiye'de Milli İktisat, 171-172

fiyeti ve vergilerin taksite bağlanması¹⁶⁸ Yine devlet arazisinin karşılık alınmaksızın kullanımı da bu kanun ile gerçekleştirildi.¹⁶⁹ 1909 ile 1913 yılları arasında Osmanlı toprakları üzerinde 51 anonim şirket kurulmuştu. Bu sayı 1914 ile 1918 tarihleri arasında 88'e yükseldi.¹⁷⁰ İstanbul Ticaret Nezareti'nde görevli bir Macar memur, Türklerin savaştan önce ticaret ve sanayiye katılma oranı yüzde 10'nun altında tahmin etmiş; savaş sonrasında ise, "savaş milyonerlerinin büyük bir yüzdesini Türklerin meydana getirdiğini, önceleri boş oturan birçok kimsenin hükümet himayesi altında ticarete atılıp zengin olduklarını" söylemiştir.¹⁷¹ Ayrıca Balkan ülkelerinin Osmanlıdan ayrılmasıyla Osmanlıya göç eden Türklerden de varlıklı bir kesim vardı. Bunlar şehirlere yerleşerek yeni gelişmekte olan tüccar ve sanayici sınıflarına katılmışlardı.¹⁷²

Milli iktisat ve milli burjuvazi yapılanması ile Osmanlı son dönemlerinde güçlenen Türkçülük akımı arasında da çok yakın bir ilgi bulunmaktadır. Ziya Gökalp'e göre, Osmanlıda milli iktisat fikrini ortaya atanlar ne iktisatçılar ne de tarihle uğraşanlardı. Milliyetin, milli hukuk, milli ahlak, milli terbiye, hatta milli felsefe gibi muhtelif tecellilerini arayan harscı Türkçülerdi.¹⁷³ Türk ulusçuluğunun ve buna bağlı olarak milli iktisadın gelişiminde Alman romantizminin önemli katkıları olmuştu. 19. yüzyıl başlarında İngiltere ve Fransa ile karşılaştırıldığında geri bir iktisadi yapıya sahip Almanya'da Fichte, Gentz, Müller, List gibi düşünürlerin etkisiyle, devlet organizmaya benzetilerek bir bütünsellik içerisinde görülmüş, liberal iktisadi öğretiye ters düşen, dışa kapalı bir ulusal iktisadi yapı gündeme gelmişti.¹⁷⁴ Fizyokratlar ve klasik iktisatçılara tepki olarak Alman List'in ortaya attığı "Milli İktisat" teorisine göre; bütün ülkeler aynı gelişme düzeyinde olmadığı için üretim alanında geri ülkelerin diğer ülkelere karşı gümrük duvarları arkasında korunmaya ihtiyaçları vardır.¹⁷⁵ Aslında o dönem ki İttihat ve Terakki Partisi'nin milli iktisat arayışlarını kavramlaştırmaya kalktığımızda karşımıza ne kapitalizm, ne liberalizm, ne milli bir iktisadi

¹⁶⁸ Steinhaus, a.g.e.50.

¹⁶⁹ Yetim ve Azman, a.g.m. 209.

¹⁷⁰ Steinhaus, a.g.e.70.

¹⁷¹ Steinhaus, a.g.e.70.

¹⁷² Karpat, Türk Demokrasi Tarihi, 95.

¹⁷³ Gökalp, a.g.e. 74.

¹⁷⁴ Toprak, Türkiye'de Milli İktisat, 20.

¹⁷⁵ Abdüllatif Şener, Sona Doğru Osmanlı, Birleşik Kitapevi, 1.Baskı, 2007, Ankara, 44-45

yapı çıkmaktaydı. Parla'ya göre, Alman iktisatçı Friedrich List'in solidarist yönelimli iktisatçı Paul Cauwes'in himayeci ve devlet eliyle kapitalist gelişmeyi sağlama anlayışına dayanan korporatizm, hem İttihat ve Terakki'nin hem de Cumhuriyet Türkiye'sinin kapitalist gelişme deneyiminin temel dayanağını oluşturmuştur.¹⁷⁶ Toprak'a göre, Alman aydınların etkisiyle İttihatçılar bireyden çok cemiyet ve devleti önemsemiş ve devlet iktisadi yoluyla milli iktisadın temelleri atılmıştır.¹⁷⁷

Bu fikirlerin, Osmanlıdaki en önemli taşıyıcıları olan Ziya Gökalp, Yusuf Akçura ve Tekin Alp "İktisadiyat Mecmuası ve Türk Yurdu gibi yayınlar yoluyla bu fikirleri yaymaya başladılar.¹⁷⁸ Ziya Gökalp Türklerin iktisadi görüşlerinin ve iktisadi yapısının nasıl olması gerektiğini şöyle açıklamaktaydı:

" Türkler hürriyet ve istiklali sevdikleri için, iştirakçi olamazlar. Fakat müsavat perver olduklarından dolayı fertçi de kalamazlar. Türk harsına en uygun olan sistem (solidarizm) yani tesanütçülüktür. Ferdi mülkiyet, içtimai tesanütte hadim bulunmak şartıyla meşrudur. Sosyalistlerin ve komünistlerin ferdi mülkiyeti ilgaya teşebbüs etmeleri doğru değildir. Yalnız içtimai tesanütte hadim olmayan ferdi mülkiyetler varsa, bunlar meşru sayılamaz. Bundan başka mülkiyet gibi, içtimai mülkiyet de olmalıdır. Cemiyetin bir fedakarlığı veya zahmeti neticesinde husule gelen ve fertlerin hiçbir emeğinden hasıl olmayan temettüleri, cemiyete aittir. Fertlerin temettüleri kendilerine hasretmesi meşru değildir. Fazla temettülerin cemiyet namına toplanmasıyla husule gelecek büyük meblağlar, cemiyet hesabına açılacak fabrikaların tesis olunacak büyük çiftliklerin sermayesi olur. Bu umumi teşebbüslerden husule gelecek kazançlarla fakirler, öksüzler, dullar, hastalar, kötürümler, körler ve sağırılar için, hususi melceler ve mektepler açılır; umumi bahçeler, müzeler, tiyatrolar ve tesis olunur."¹⁷⁹

Ziya Gökalp'ın görüşleri sadece Osmanlı'nın son dönemlerinde büyük ilgi uyandırmamış, cumhuriyet döneminin devlet şekillenmesine ve politikaların belirlenmesine büyük katkıları olmuştur. Ziya Gökalp'ın milli sanayi ile ilgili olarak da şunları söylemektedir: "Çiftçiliği hiçbir zaman elden bırakacak değiliz. Fakat asri bir millet olmak istiyorsak, mutlaka büyük sanayiye malik olmamız lazımdır. Avrupa İnkıplaplarının en önemlisi iktisadi İnkılaptır... millet iktisadı ve büyük sanayi ise ancak himaye usulünün tatbikiyle husule gelebilir. Bu hususta bezi rehber olacak (Milli İkti-

¹⁷⁶ Bkz. Yetim ve Azman, a.g.m.209-210.

¹⁷⁷ Toprak, Türkiye'de Milli İktisat. 20.

¹⁷⁸ Boratav, a.g.e.18.

¹⁷⁹ Gökalp, a.g.e. 174-175

sat) nazariyeleridir.”¹⁸⁰ Ziya Gökalp, milli iktisat ve milli bir düzenin gerekliliğini savunuyordu. Bu gerekliliği, her iktisadi, siyasi ve toplumsal işlevi insanın vücudundaki işlevlere benzeterek açıklamaya çalışmıştır. Örneğin kabine beyin, iktisadi düzen kan dolaşımı, kan ise kredi idi.¹⁸¹ Ziya Gökalp bir yerel gazete de “Muharebe-i İktisadiye” köşesinde “Dişten artmaz, işten artar” başlıklı makalesinde; iktisadın yalnızca tasarruftan ibaret olmadığını, servetin çalışma ve üretme ele artacağını anlatır. Üretimi artıracak şeyinde makinalaşma ve şirketleşmenin olacağını, büyük makinaların almak ve sermayeleri birleştirmek gerektiğini vurguluyordu. Bunun da öncülüğünün devlet tarafından yapılması gerektiğini belirtmişti.¹⁸² Ziya Gökalp’ın anlatımında milli iktisat ve milli bir bankanın önemi kendiliğinden ortaya çıkmıştır. Tekin Alp’te milli banka kurmanın iktisadi ve mali yaşamın ulusallaşmasına doğru atılmış en önemli adımlardan biri olduğunu söylüyordu.¹⁸³ O dönem ki yayın organlarından olan “İkdam” gazetesi “ bizde noksan olan sınıf ve tabaka”nın diğer ülkelerde “burjuva” diye adlandırılan kesim olduğunu, çağdaş unsurların burjuvaziye dayandığını kaydediyordu. Burjuvazinin örgüte gerek duyduğunu, bunun da ancak kendi malları olacak bir bankayla gerçekleşebileceğini ileri sürerek, savaş yıllarında Osmanlı toplumundaki gelişmeleri “ictimaiyyatımızda bir inkılabı-ı mübarek” olarak görüyordu.¹⁸⁴ Meşrutiyet ulusçuluğunun önde gelen yayın organı “Türk Yurdu” dergisi ise, tüm iktisadi girişimlerin ruhunun ve beyninin banka olduğunu, iktisadi yaşamı bankaların düzenlediğini yazıyor, “iktisadının nazımı ve ruhu kendi elinde olmayan bir millet(in), kendi iktisadi müesseselerini, kendi milli iktisadını kendi arzu ettiği istikamet ve yollara tevcih edebilmek iktidarından mahrum olacağını kaydediyordu.¹⁸⁵

Bu düşünceler ya da milli iktisat politikası, hem Osmanlı için hem de Türkiye için bir sentezi ifade etmekteydi. Eski yapının tümüyle kaldırılamayacak yönlerini, yeni ve zorunluluktan doğan yapılanmaları bir arada uyumlaştırmak istenmekteydi. Bunun yanı sıra o zaman ki bütün fikriyatların iyi yönlerini almak kaygısını da barındırmaktaydı. Osmanlı’nın kozmopolit yapısının işlevsizleşmesine inanan ve bunun

¹⁸⁰ Gökalp, a.g.e.175-176

¹⁸¹ Bkz. Toprak, İttihat- Terakki ve Cihan Harbi, 60.

¹⁸² Serdar Sağlam, Ziya Gökalp’ın İktisadi Düşünceleri, *Türk Yurdu Dergisi*, Sayı,103 Mart, 1996 Aktif Matbaa Yayınları

¹⁸³ Toprak, İttihat- Terakki ve Cihan Harbi, 61.

¹⁸⁴ Toprak, İttihat- Terakki ve Cihan Harbi, 62.

¹⁸⁵ Toprak, İttihat- Terakki ve Cihan Harbi, 62.

yerine bir ictimai küll-i tam olarak gördüğü ulus”un geliştirilmesine inanan Ziya Gökalp, ulus için iktisadın millileştirilmesini savunmuştur.¹⁸⁶ Gökalp’in fikirlerinin kaynaklarından olan emile Durkheim de toplumu işlevsel açıdan birbirini tamamlayan ve birbirine muhtaç birimlerden oluşan bir bütün olarak görüyordu. Bu fikirler, dayanışmayı öngörerek, iktisadi kalkınmayla birlikte ulus-devletin pekişmesini sağlayacak iktisadi, siyasal ve sosyal imtızacı bir arada gerçekleştirmeyi savunuyordu. Gökalp’e göre, Osmanlı parçalı millet yapısı gelişmeyi engellemekteydi. Gökalp, sosyal katmanlaşma açısından da 29 nisan 1923 yılında Hakimiyet-i Milliye Gazetesi’nde çıkan “Fırkaların İctimai Tasnifi” adlı makalesinde Türkiye’de dört ayrı sınıfın bulunduğunu; bunların, feodal, reisler, küçük burjuva, teşkilatsız ameleler, fellahlar (serfler) olduğunu savunmuştur.¹⁸⁷ Gökalp yine aynı makalesinde ülkemizdeki milli burjuva hakkında şunlar söylemektedir:

“Bu gün bizde ne şuurlu bir burjuva sınıfı ne de şuurlu bir amele sınıf mevcuttur... Burjuva sınıfının tarihi iki rolü vardır ki, bunlar henüz memleketimizde icra olunmamıştır. Bunların birincisi feodalizme nihayet vermek, ikincisi milli bir sanayi yaratmaktır. Burjuva sınıfı muzır bir unsur olmadan evvel, faydalı bir amil olarak ortaya çıkar. Bunun ilk işi köylerdeki feodalizmi yıkmaktır. Bizim için burjuvazinin zararlarından evvel, feodalizmin daha vehametli olan zararlarına nihayet vermek lazımdır. Bütün Avrupa milletlerinde, senyörlere karşı kıyam feodalizmi kökünden yıkan burjuvalardır. Bizde tavsif ettiğim feodalizme nihayet verecek sınıf ancak burjuvalar olabilir... Mamafih teessüfe şayan olan bir cihet vardır ki, o da memleketimizde bu sınıfın henüz çok zayıf bulunmasıdır. Bundan dolayıdır ki, feodalizme karşı yapmakla mükellef olduğu inkılâbı hala yapamamıştır. Milli bir sanayi ve iktisadi teşkilat yapmak hususundaki vazifesine gelince bunu da henüz ifa edememiştir.”¹⁸⁸

Türkçülerin savunduğu milli iktisadiyat’a göre bütün alanları en iyi iş bölümü olan organik iş bölümüne göre yeniden düzenlemeli bu yeni düzeni de cemiyetin hakim unsuru Türkler kontrol etmeli ve öncülüğünü de onlar üstlenmeliydi. Gerçek bir işbölümü müşterek vicdana dayalı olmalıydı ve bunun sağlayan koşulda milleti esas almaktı. Bunun için Alman Bücher’in “aile iktisadi” şehir iktisadi ve milli iktisat olarak belirlediği aşamaları takip ederek kalkınmak gerekirdi. Gökalp, Türkler için önce birikim süreci yaşanmalı, sonra bunun paylaşılmasında sosyal devletin duyarlı-

¹⁸⁶ Bkz. Toprak, Türkiye’de Milli İktisat. 25.

¹⁸⁷ Sağlam, a.g.m. 88

¹⁸⁸ Sağlam, a.g.m. 88

lıklarına önem verilmeliydi.¹⁸⁹ Demektedir. Ayrıca Gökalp, hükümetlerin güçlüğünü de dayandıkları sınıflara göre olabileceğini belirterek sanayici tüccar ve eşrafa dayanmayan sadece emri altındaki memurlara dayanan bir hükümetin istikrarsız ve güçsüz olacağını savunmuştur.¹⁹⁰ Gökalp, ebedi hayat malik olan toplumların camialar değil, cemiyetler olduğunu¹⁹¹ savunmuştur. Osmanlı gibi çok milletli camiaların yıkılmasına bakılarak, ebedi bir devleti yaşatmak için milli bilinci pekiştirmek toplumu cemiyetleştirmek ve milli bir burjuvazi oluşturmak cumhuriyet dönemi politika belirleyicilerinin de gözettiği en temel hususlardan olmuştur.

İkinci Meşrutiyet'in ilk yıllarında bireyciliğin en güçlü savunucularından biri, Prens Sabahattin'ti. "Teşebbüs-i Şahsi ve Adem-i Merkeziyetçi" görüşleri ile Osmanlıda çok temel ve kapsayıcı bir eleştirinin de sahibi olan prens Sabahattin; toplumda bireyin ön plana çıkartılmasını, yerel yönetimlerin güçlendirilmesini, mülkiyet ilişkilerinin kişisel uygulamalara göre düzenlenmesini, ülke kaynaklarının merkezin tekeline kurtarılmasını, eğitim ve öğretim faaliyetleri aracılığıyla girişimci bireyler yaratmayı önermekteydi.¹⁹² Osmanlı'nın son dönemlerindeki diğer önemli Liberalist, Mehmet Cavit Bey idi. Cavit Bey arkadaşlarının görüşleri genellikle Ulum-u İktisadiye ve İctimaiyye Mecmuası'nda çıkmaktaydı. Bu derginin kurucuları arasında Rıza Tevfik ve Ahmet Şuayip vardı.¹⁹³ Milli iktisadın yayın organı olan iktisadiyat mecmuası, Türklerin Almanlar gibi ulusal ekonomilerini kurarak kalkınabileceğini hararetle savunuyordu.¹⁹⁴ Uzun yıllar İttihatçıların Maliye Nazırlığı'nı yapacak olan Cavit Bey, klasik iktisadın etkisiyle toplumsal çıkarın kişisel çıkarların korunmasına ve geliştirilmesine bağlı olduğunu savunuyordu. Ayrıca Cavit Bey, sermayenin varlığının iktisadi kalkınmanın ve iktisadi dengenin temel koşulu olarak görmekteydi.¹⁹⁵ Cavit Bey, kısaca serbest ticareti, tarımsal ihracata dayalı uzmanlaşma, yabancı sermayeye karşı açık kapı, piyasalara devletin "Adem-i Müdahalesi" ni savunuyordu.¹⁹⁶ Cavit Bey Mebusan Meclisi konuşmalarında, Osmanlıda sermaye temerküzünü ger-

¹⁸⁹ Bkz. Toprak, Türkiye'de Milli İktisat. 25.

¹⁹⁰ Bkz. Toprak, Türkiye'de Milli İktisat. 32-33.

¹⁹¹ Gökalp, a.g.e. 39.

¹⁹² Bkz. Yetim ve Azman. a.g.m. 208.

¹⁹³ Toprak, Türkiye'de Milli İktisat. 23-24.

¹⁹⁴ Toprak, Türkiye'de Milli İktisat. 26-27.

¹⁹⁵ Toprak, Türkiye'de Milli İktisat. 24.

¹⁹⁶ Boratav, a.g.e.17.

çekleştirmek için artan oranlı vergilemeden vazgeçilmesini ve teşebbüsleri gerçekleştirecek olan sermayedarların devlet tarafından desteklenmesi gerektiğın ifade etmiştir.¹⁹⁷ Bu dönemde bireyin, kişisel çıkarını gözettiği takdirde toplumu en üst refah düzeyine ulaştırabileceği vurgulanmış, “Teşebbüs-ü Şahsi” deyimini yaygın bir kullanım alanı bulmuştu. Bundan böyle Osmanlı devleti; “Menfaat-i Şahsiyye’yi gözetecek, “Mülkiyet-i Şahsiyye”nin dokunulmazlığına inanacak, “Hukuk-u Şahsiyye” ye sahip çıkacaktı.¹⁹⁸

Milli İktisat görüşü teorik tartışma konularının dışında İttihat Terakki’nin önemle uyguladığı bir politika haline gelmesi Birinci Dünya Savaşı öncesine rastlamıştır. Milli İktisat görüşü, gerekirse savaşın yarattığı kıtlık koşullarından yararlanarak ve devlet desteği ile bir yerli ve milli burjuvazinin yetiştirilmesi gerektiğini; bunun hem mümkün, hem de kalkınma ve modernleşme için zorunlu olduğunu ileri sürmekte idi.¹⁹⁹ İttihat-Terakki’nin izlediği milli politikanın amacı her şeyden önce devlet nizamı ve güçlü devlet olgusu idi. Milli burjuvaziyi oluştururken de bunun siyasal güce nasıl dayanak oluşturacağı yönüyle daha çok ilgilenmişlerdir. Nitekim partinin İstanbul Murahhas üyesi Kemal Bey bu durumu şöyle açıklamaktadır:

“İttihat ve Terakki cemiyeti iptida (Önce) askere, sonra memurlara istinad etti. Askerin siyasetle işigali doğru bir şey olmadığı, bütün cihanca müsellemler olduğundan bundan ergeç el çekileceği tabiidir. Memurlara gelince onlara hangi fırka bol maaş ve yüksek memuriyet vaad ederse o tarafı tercih ettiği görülüyor. Askerle memura istinad etmenin mahzuru bu suretle anlaşılınca esnaf cemiyetleri teşkili ile onlardan ahz-ı kuvvet edilmesi düşünüldü ve filhakika bu cemiyetlerin başına ikame edilen katib-i mes’uller vasıtasıyla esnafı arzu edilen tarafa imale taht-imbakana alındıysa da bir kuru kalabalıktan ibaret olan esnaf ancak sokak nümayişlerinde işe yaramaktadır. Şu halde ittihat ve terakki cemiyeti bunlardan da istifade edemiyor. Binaenaleyh sair memalik-i mütemeddine de olduğu gibi memleketimizde de bir burjuva sınıfı meydana getirerek ittihat ve terakki cemiyeti’nin bu sınıf sayesinde idame-i mevcudiyetine çalışmak icab etmekte ve bu maksatla cemiyet milli şirketler teşkiline, bir milli banka güşadına ve Müslüman esnaf ve tüccarın birer cemiyet halinde birleşmelerine gayret eylemektedir.”²⁰⁰

¹⁹⁷ Bkz. Toprak, Türkiye’de Milli İktisat. 24.

¹⁹⁸ Toprak, Türkiye’de Milli İktisat. 23.

¹⁹⁹ Boratav, a.g.e.18.

²⁰⁰ Bkz. Toprak, Türkiye’de Milli İktisat. 3

Burada da görüldüğü üzere İttihat- Terakki'nin amacı güçlü devlet idaresi sağlamaktır. Milli burjuvazinin kendisi bir amaç değil bir araçtır. Esas olan devlettir, devlet iradesini güçlü bir şekilde hakim kılmaktır. İttihat ve Terakki'nin burjuvaziye yönelik ulusal-dayanışmacı perspektifi, kapitalizmin gelişmesi için gerekli olan sermaye birikiminin sağlanmasının devlet eliyle ve emeğin sıkı bir şekilde denetlenmesiyle gerçekleşeceği inancına dayanır.²⁰¹ İttihat-Terakki devletin merkezi güç olarak devamlılığından ve devlet eliyle büyütülecek burjuvaziden yana olmuştur. Bu görüşlerini merkezi iktidarı ele geçirdiği 1913 yılı itibariyle uygulama şansına da sahip olmuşlardır.²⁰² Boratav iktisadi açıdan İttihat- Terakki'nin iktidar olduğu yılları “eksik kalmış bir burjuva demokratik devrimi” veya “ulusal kapitalizm doğrultusunda atılan ilk ve çekingen adımlar” olarak nitelendirmektedir.²⁰³

1913 ertesinde, Müslüman eşraf, tüccar, çiftçi, yabancılardan ve gayr-i Müslimlerden bağımsız olarak, kendi kredi kurumlarını kurdu; Bu, “Milli İktisat” politikasının belkemiğini oluşturacak olan sermaye birikimini sağladı. Bu dönemde taşrada kurulan milli bankalar Anadolu da doğmakta olan “orta sınıf”ın İttihat ve Terakki ile olan organik bağının somut kanıtlarını oluşturdu. Cemiyet, benimsediği ulusçuluk akımı doğrultusunda “Milli” bankalara ön ayak olmuş, üyelerini bankacılığa özendirmiş, kuruluşları sırasında gerek maddi, gerek manevi her türlü kolaylığı sağlayarak Osmanlı para piyasasını ve kredi aygıtını “Millileştirmeyi” amaçlamıştı.²⁰⁴

1916 Kongresi, İttihat ve Terakki'nin ideolojisinde önemli dönüşümlerin izlendiği; siyasal programının bu ideoloji doğrultusunda detaylandırıldığı bir kongreydi. Savaş devletçiliği açısından önemli olan kongrenin başlıca gündem maddeleri, iktisadi sorunlar ve milli iktisat politikası ile sosyal devlet idi.²⁰⁵ İttihat- Terakki milli iktisadi oluşturmak için önce kapitülasyonları kaldırdı. Keyder'inde belirttiği gibi,²⁰⁶ İttihat-Terakki kapitülasyonları kaldırarak, yabancılardan Osmanlıdaki iktisadi ayrıcalıklarına ve faaliyetlerine önemli bir darbe vurmuştur. Bunu Osmanlı'nın geleceğinin

²⁰¹ Yetim ve Azman, a.g.m. 209

²⁰² Yetim ve Azman, a.g.m. 209

²⁰³ Boratav, a.g.e.13.

²⁰⁴ Toprak, İttihat-Terakki ve Cihan Harbi, 79.

²⁰⁵ Toprak, İttihat-Terakki ve Cihan Harbi, 13

²⁰⁶ Keyder, a.g.e.88.

kurtarma kaygısı kadar ulusal iktisadî savunan politikalarının bir gereği olarak da uygulamaya koymuşlardır. İttihat- Terakki Partisi yabancı şirketleri ve idare meclislerinde belirli sayıda Türk vatandaşı çalıştırmaya kanunla mecbur etme, Türk ticari kuruluşlarının iş hacmini genişletmeye çalışma, mal ve mülk biriktirmeyi resmen destekleme gibi politikalar²⁰⁷ ile bu süreci derinleştirmeye çalıştı. Ayrıca yabancı anonim şirketler ve sigorta şirketlerinin imtiyazlı konumlarına son verdi. Osmanlı topraklarında olan şirketlerin Osmanlı uyuğuna geçmeleri istendi. Osmanlı vatandaşlarının mağdur olmalarının önlenmesi amacıyla sigorta şirketlerinin teminat akçesi yatırmaları şartı kondu. Türkçe, ticari işlemlerde zorunlu kılındı. Meslek okulları ve gece dersleri açılarak, yabancıların ve gayr-i Müslimlerin tekelinde olan ve beceri gerektiren iş kolları Müslüman Osmanlılara açıldı. İhracat heyeti aracılığıyla dış ticareti devlet doğrudan üstlendi. Osmanlı parasının dış değerini korumak ve zengin Osmanlı azınlık ve yabancı tüccarların dışarıya para ve kar transferini önlemek amacıyla kambiyo işlemleri “Kambiyo Muamelatı Merkez Komisyonu”nun denetimine verildi.²⁰⁸ Taşrada “Milli” bankalar aracılığıyla, Anadolu’da Müslüman eşrafın birikime gitmesi sağlandı. Müslüman eşraf-tüccar-çiftçi “milli” bankalar sayesinde, yabancı ve gayr-i Müslim tüccar karşısında pazarlık gücü kazandı. Eskiden yok pahasına deveciye, simsara ya da murabahacıya kaptırdığı malını yüksek fiyatla piyasaya sürebildi. Böylece o güne değin yabancıların ve gayr-i Müslimlerin uğraş alanı olarak görülen bankacılık, bankerlik ve sarraflık giderek Müslüman-Türk eşrafın eline geçti.²⁰⁹ Yerel kredi kurumlarına gerek maddi gerekse manevi kolaylıklar sağlandı. Osmanlı para ve kredi politikası yabancı bankaların denetiminden kurtarıldı. İttihat-Terakki’nin yerel örgütleri, sendikalaşarak piyasayı denetleyen yabancı şirket ve gayr-i Müslim büyük tüccara karşı Müslüman üretici ve tüccarı kooperatif ya da anonim şirket çatısı altında birleştirdi.²¹⁰

İlk defa milli bir banka kurulması fikri Müdafaa-i Maliye ve İktisadiyye Dergisi’nde ifade edilmişti.²¹¹ Toprak’ın belirttiğine göre, bu doğrultudaki ilk girişim kurulan “Evkaf Bankası” idi. Bu girişim vakıf düşüncesi ile faizin birlikte yürümeye-

²⁰⁷ Karpat, Türk Demokrasi Tarihi, 87.

²⁰⁸ Toprak, Türkiye’de Milli İktisat, 21-22.

²⁰⁹ Toprak, İttihat-Terakki ve Cihan Harbi, 79.

²¹⁰ Toprak, İttihat-Terakki ve Cihan Harbi, 12-13.

²¹¹ Toprak, İttihat-Terakki ve Cihan Harbi, 57.

ceği endişesi yüzünden fazla itibar görmedi. Savaş koşulların yarattığı zemin ile 1917 yılında zamanla Osmanlı bankasının yerini tutacak bir “İtibar-ı Milli Bankası” Cavit Bey ve arkadaşlarının gayreti ile 4. milyon lira sermaye ile kuruldu.²¹² Bu bankanın kuruluşu milli iktisat ve milli bir sermaye gücü oluşturmak bakımından da çok önemliydi. Bu konuda İttihat ve Terakki’nin yarı resmi yayın organı “Tanin Gazetesi” başyazarı Hüseyin Cahit bu gazetede: “ Sırf memleketin menafi-ı nokta-i nazarında düşünülmüş ve tesis edilmiş bir banka mevcut olmadıkça hiçbir teşebbüs-i iktisadiyi himaye ve teşvik etmek, halkı bir takım teşebbüsat-ı ticariye ve sınaie alıştırmak kabil” olmadığını ileri sürüyordu.²¹³ Hüseyin Cahit, ülke kalkınması için gerekli sermayenin yurtiçi kaynaklardan sağlanabileceğini savunuyordu. Ona göre “milli banka işte bu sermayeleri bir yere toplayacak, büyük bir kuvvet teşkil edecek, halkımızı teşebbüsat-ı iktisadiyeye teşrik edecek, hem memleket hem de efrad ayrı ayrı müstefid olacaktır”.²¹⁴ 1917 yılında açılan İtibar-ı Milli Bankası’nın açılışında büyük emeği olan Maliye Nazırı Cavit Bey’in görüşlerini yorumlayan Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi, Bab-ı Ali Osmanlı topraklarında sanayileşmeyi doğrudan doğruya özendirmeyi arzuladığını, özel sermayeyi sanayi yatırımlarına yöneltmeyi amaçladığını ve son olarak ülkeyi iktisadi açıdan yabancı vesayetinden kurtarmayı öngördüğünü kaydetmişti.²¹⁵ Cavit Bey, Osmanlı liberalizminin en önemli simalarından biriydi ve Avrupa iktisadi fikriyatına vakıf idi. Cavit Bey, sürekli olarak girişimcilik kültürünün gelişmesini teşvik etmeye çalışmıştır.²¹⁶ Birçok imtiyaz ve yetki ile donatılan banka, pay senetlerinin isme yazılacağını, sermayenin yabancılara kapalı tutulacağı ve ancak Osmanlı uyruklarının bankaya hissedar olabilecekleri, pay senetlerinin Türkçe düzenlenmesini bankacılık işlemlerinde Türkçe’nin kullanılması zorunlu olduğu belirtiliyordu. Banka ayrıca tarım ticaret ve sanayi geliştirmeye yönelik “Milli” şirketlerin sermayesine katılacak, ya da başka bir suretle yardımda bulunacaktı.²¹⁷ Bu süreci farklı etkileyen ve yavaşlatan Birinci Dünya Savaşı milli sermaye gücü oluşturmak için risk kadar fırsatları da beraberinde getirmiştir.

²¹² Toprak, İttihat-Terakki ve Cihan Harbi, 58.

²¹³ Toprak, İttihat-Terakki ve Cihan Harbi, 59.

²¹⁴ Bkz. Toprak, İttihat-Terakki ve Cihan Harbi, 59.

²¹⁵ Toprak, İttihat-Terakki ve Cihan Harbi, 62.

²¹⁶ Şener, a.g.e. 37

²¹⁷ Toprak, İttihat-Terakki ve Cihan Harbi, 64-65

2.3.3. BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NIN ZENGİNLERİ

Birinci Dünya Savaşı'na yol açan etmenlerin başında kapitalist Avrupa'nın yürüttüğü sömürge savaşı idi. Bu iktisadi rekabetin temelinde hammadde ve pazar arayışı vardı. İktisadi gelişme bakımından 1913 yılı için Almanya'nın ithalatının yüzde 87'sini ham madde ve yiyecek teşkil ediyordu. Bu nispet Fransa için yüzde 80 İngiltere için de yüzde 80 idi. Almanya ihracatının yüzde 66'sını, Fransa yüzde 60'ını, İngiltere ise yüzde 66'sını endüstri mamulleriyle yapmaktaydı.²¹⁸ Endüstrileşmenin XIX. yüzyıl içinde kazanmış olduğu bu yeni hız ve bunun sonucu olarak gelişen ve genişleyen sömürgecilik, diplomatik münasebetlerin alanını, Avrupa'nın dar sınırlarından çıkararak yeni kıtalara, Afrika ve uzak doğuya yaydığı gibi, çeşitli kombinezonlarla bloklaşan büyük devletlerarasındaki çatışma alanlarını ve imkânlarını da artırmıştır.²¹⁹

Savaşa katılan devletlerin bütün alanlardaki güçleriyle savaştığı ve her alanın etkilendiği bir savaş olan Birinci Dünya Savaşı sırasında dünyadaki bütün iktisadi ilişkiler, iktisadi yapılar ve iktisadi kodlar değişim ve dönüşüm geçirdi. Aşırı tüketim ve talebe sebep olan savaşta, iktisadi üretim sağlıklı işleyemezdi ve siyasetin hatta askeri güçlerin belirlediği yörüngeden dışarı çıkamazdı. Birinci Dünya Savaşı boyunca Üçüncü Dünya Ülkeleri'nde hakim olan siyasi tema yerli kaynakların kullanılması ve milli burjuvazinin yaratılmasıydı. Osmanlıda da bu gereksinim daha çok hissedilmeye başlanmıştı. Bundan dolayı ülkedeki milliyetçi aydınlar ve eylemci bürokratlar, serbest dış ticaretin, iktisadi bağımlılığın ve komprador sınıfın doktrini olarak gördükleri liberalizme hücum ediyorlardı.²²⁰ Artık klasik liberalizmden milliyetçi, solidarist bir ekonomiye geçiş istenmekteydi. Savaş yıllarında koruyucu gümrük vergiler getirilmiş, müttefikimiz Almanya'nın bile karşı çıkmasına rağmen gümrük resimleri önce yüzde 15'e sonra yüzde 30'a çıkarılmıştır.²²¹ Bu değişim sürecinde bir yandan Osmanlı devleti kapitalist Avrupa ile ilişkilerini keserken ve kapitülasyonları tek taraflı kaldırırken, bir yandan da yerli sermaye sınıfı açısından bir çeşit

²¹⁸ Fahir Armaoğlu, 20. Yüzyıl Siyasi Tarih, 15. Baskı, Cilt1-2, Alkım Yayınları, İstanbul, 2005 80-81.

²¹⁹ Armaoğlu, a.g.e.100.

²²⁰ Keyder, a.g.e. 89.

²²¹ Boratav, a.g.e.22.

fırsat diyebileceğimiz olanaklar oluşmuştu. Savaşın olağanüstü koşullarından zenginleşen bir kesim oluştu. Buna karşın toplumun diğer kesimleri sefalet içindeydi.²²² Birinci Dünya Savaşı'nın çıkmasıyla dış ticaret kesilmiş, imparatorluğun toplam tüketiminin yaklaşık % 20'sini oluşturan mamul mallar ve gıda maddeleri ithalatı hemen hemen tümüyle durmuştu. Böylece 1915 ve sonrasında Osmanlı ekonomisi, daha önce ithal ettiği malları kendi olanaklarıyla sağlamak durumunda kalıyordu.²²³ Bu da yerli kaynaklara ve yerliye olan ilgi ve önemi arttırmıştır.²²⁴

Osmanlı Devleti'nin savaş döneminin iktisadi hükümet politikalarından biri Müslüman iş adamlarının kar etme gücünü arttırmaya yönelikti. İttihat-Terakki, iktisadi uyanış adı altında Müslüman Türk unsuru girişimciliğe özendirerek spekülatif kazançlarına göz yummaya²²⁵ başladı. En kolay başarı sağlanacak iktisadi faaliyet alanı ticaretti. Şener'e göre, savaşın iktisadi olumsuzlukları o kadar büyük boyutlara varmıştı ki, Milli İktisat politikası aslında kendisini zorla kabul ettiren bir harp iktisadi²²⁶ halini aldı. Savaşın getirdiği kıtlıklar nedeniyle tanınacak en küçük ayrıcalıklar bile büyük karlar sağlayabiliyordu.²²⁷ Ulaşım olanaklarının yetersizliği, her çeşit mal eksikliği, Almanya'dan gelen yardım paraları, rüşvet ve spekülasyonun çoğalmasına yol açıyordu. O dönemde ulaşım araçları kıt olduğundan, ürünlerin taşınması için demiryolu kullanma imkânını elde edebilen siyasi gözdeler çabucak büyük iş adamı oldular²²⁸ Türkler arasında bir gece de zengin olanların sayısı çoktu. Bu nedenle memurların birçoğu kendilerine sosyal güvenlik sağlayan görevlerini bırakıp ticarete atılıyorlardı.²²⁹ Bu yeni tüccarların en büyük destekçisi piyasa inisiyatiflerini ve hazine imkanlarını bu yeni tüccarların lehine kullanan İttihat- Terakki iktidarı idi.²³⁰ İttihat ve Terakki cemiyeti, esnaf cemiyetlerini örgütleme görevinin İstanbul murahası Kara Kemal'e vermişti. Kara Kemal, partisinin dayanabileceği sınıfı güçlendir-

²²² Toprak, İttihat-Terakki ve Cihan Harbi, 4.

²²³ Pamuk, a.g.e.230.

²²⁴ Toprak, Türkiye'de Milli İktisat,26.

²²⁵ Yetim ve Azman, a.g.m.209.

²²⁶ Şener, a.g.e.47

²²⁷ Keyder, a.g.e.89.

²²⁸ Keyder, a.g.e.91.

²²⁹ Steinhaus, a.g.e.70.

²³⁰ Şener, a.g.e.50

me çabalarıyla birlikte, parti esnaf cemiyetleri arasındaki ilişkiyi de güçlendirmiş, esnaf cemiyetlerinin başına ittihatçıları getirmiştir.²³¹

Bu dönemlerde uygulanan temel zenginleşme yöntemlerinin kısıtlı çekilen mal veya hizmetleri yüksek fiyatlarla satmak, malları stoklayarak talep yüksekliğine denk düşecek şekilde piyasaya sürmek veya devlete satmak, vergi kaçırmak, tefecilik yapmak ve karaborsacılık yapmak şeklinde olmuştur. Savaş yıllarında kazanılmış olağanüstü gelirleri vergilemeyi amaçlayan “Harp Kazançları Vergisi Kanunu Tasarısı” İttihat ve Terakki iktidarınca kanunlaştırılmamıştır.²³² Hatta Maliye Nazırı Cavit Bey 1917 yılı bütçesi hakkındaki konuşmasında bir kıtlık ortamı doğuran karaborsacıları övgüyle anıyor, “ Ticaretin zevkini tatmak, onda devam etmek için en büyük saik, en büyük amildir... Teşebüsat-ı iktisadiye’ye karşı beslenen rağbetin temin eyleyeceği menfaat benim nazarımda o kadar büyüktür ki, o gayr-i meşruiyeti bile izale edebilir” diyordu²³³. Savaş şartlarının yarattığı gıda maddeleri sıkıntısını gidermek için İttihat ve Terakki adına Kara Kemal’in denetleyeceği Heyet-i Mahsusa-i Ticariye kurulmuştu. Bu kuruluşun sermaye yardımları ve tekel faaliyetlerini devretmesiyle Kara Kemal üç şirket kurdurdu. Bunlar: Anadolu Milli Mahsulat Osmanlı Anonim Şirketi, Milli ithalat Kantariye Anonim Şirketi ve Milli Ekmekçi anonim Şirketi idi.²³⁴ Daha sonra bu cemiyetin dahilinde kurulan anonim şirketlerin sayısı 80’ni aşmıştır.²³⁵ Toprak sahibi, memur ve subay gibi savaş zenginleri endüstri alanına yönelmiyorlar, ticaret ve spekülasyon işleriyle uğraşiyor ve böylece azınlıkların meydana getirdikleri komprador burjuvazinin yerini alıyorlardı. Bu kişiler gümrük duvarları, Sanayi Teşvik Kanunu gibi ulusal ekonominin ana gereklerine bağlı değillerdi; daha çok serbest ticaretle ilgileniyorlar ve bu yarı- sömürge durumundan yararlanarak para kazanıyorlardı.²³⁶

Savaş yıllarında İttihat- Terakki tek taraflı kapitülasyonları kaldırarak koruyucu bir dış ticaret politikası uygulamış, ihracat heyetleri aracılığıyla dış ticareti devletin

²³¹ Şener, a.g.e. 50-51

²³² Şener, a.g.e. s.53 ve Toprak, Türkiye’de Milli İktisat, 303

²³³ Şener, a.g.e. s.53. dn.59.

²³⁴ Toprak, Türkiye’de Milli İktisat, 270-276

²³⁵ Zürcher, Modernleşen Türkiye’nin Tarihi, İletişim Yayınları, İst, 1996, 184

²³⁶ Steinhaus,a.g.e. 71.

doğrudan üstlenmesini sağlamış, kambiyo işlemleri, Kambiyo Muamelatı Merkez Komisyonu'nun denetimine verilmişti. İç ticarete de benzer gelişmeler izlenmiş, devlet iktisadi yaşamın hemen hemen her alanında etkinliğini arttırmıştır. Heyet-i Mahsusa-i Ticariye, Merkez ve Taşra İaşe Heyetleri, İaşe Umum Müdürlüğü, Men-i İhtikar Heyeti, İaşe Meclisi, İktisadiyat Meclisi, İaşe Nezareti “Devlet İktisadiyatı”nın güdümlenici örgütlerini oluşturmuştur.²³⁷ Bir yandan savaş, rüşvet ve karaborsanın çoğalmasına yol açıyordu, öte yandan dış ticaretin duraklaması, ulaşımın askerlik alanlarına yönelmesi, işgücü ve yakıt eksiklikleri nedeniyle mal arzı azalıyordu. Böylece hükümetin “Türk kapitalist sınıfını yaratma çabaları ancak bir bakıma başarılı olabiliyordu.²³⁸

Savaş yıllarında ayrıca piyasanın da “millileştirilmesi” amaçlanmış, kooperatifler aracılığıyla ticaretin yabancı ve gayri Müslim ellerden alınarak Müslüman-Türk unsuruna devri öngörülmüştü. Daha önce makro politikalar açısından yabancı ülkelerin denetimi ve kuşatması altındaki Osmanlı iktisadi hayatını kurtarma işi de yabancılara tevdi edilmişti. Gümrüklerin düzenlenmesi İngiliz Crowford’a, Posta idaresi Belçika’lı Sterpin’e, Kamu tasarılarının hazırlanması Kont Ostrogot’a bırakılmış, bütçeye çeki düzen verilmesi için Fransa’dan M. Laurent getirilmiştir. Birkaç örneği verilen bu uzmanların kendi ülke çıkarlarına karşı duyarsız kaldıkların düşünmek gerçekçi olmaz.²³⁹

İttihat-Terakki ‘nin taşra örgütleri kredi ve satış kooperatifleri kurarak üretici ve Müslüman tüccarı örgütlemiş, piyasayı denetimleri altında bulunduran alıcı sendikaların karşısına tek satıcı olarak çıkmalarını sağlamışlardı.²⁴⁰ 1908-1914 döneminde aktif olan işçi örgütleri de kısa zamanda kapatıldı. İşçi-işveren ilişkilerini düzenleyici mevzuat çıkartıldı. Bunların yanı sıra milli tüccar sınıfının özendirme için İttihat-Terakki’nin taşra teşkilatı da önemli işlevler üstlenmiştir. Müslüman iş adamları parti örgütünün himayesi altında bir araya getiriliyor ve yine ticarete yönelik “milli” şir-

²³⁷ Toprak, Türkiye’de Milli İktisat, 20-21.

²³⁸ Steinhaus, a.g.e.70.

²³⁹ Şener,a.g.e. 31.

²⁴⁰ Toprak, Türkiye’de Milli İktisat, 21.

ketler kurduruluyordu. Çoğu zaman, mahalli İttihat-Terakki teşkilatının üyeleri ile bu yeni şirketlerin ortakları aynı kişilerdi.²⁴¹

İktisadi faaliyetlerin millileştirilmesi açısından “dil reformu” ve yerli malı kullanımının özendirilmesi ve azınlıkların ülkeyi terk etmeleri sayılabilecek diğer önemli gelişmelerdir. 1915 yılında yapılan “dil reformu” ile her türlü ticari yazışmanın ve resmi muhasebe işlemlerinin Türkçe’den başka bir dilden yapılması yasaklandı. Birinci Dünya Savaşından önce Balkan Savaşlarının Patlak vermesinden kısa bir süre sonra Milli Meşrutiyet Fırkası Kurucuları tarafından İstihlak-ı Milli Cemiyeti Kurulmuştu. Cemiyete göre yerli malı vatandan bir parçadır, % 5 pahalı da olsa yerli malı tercih edilmeliydi.²⁴² Bunun yanı sıra İttihat-Terakki yabancıların elinde olan demiryolları yönetimini değiştirerek Türkleştirme politikasını sürdürdü.²⁴³ İttihatçıların bir Müslüman burjuvazi oluşturma çabaları özellikle Birinci Dünya Savaşı sırasında ve kapitülasyonların kaldırılması sonucu belli bir başarıya ulaşmıştı. Bu ilk hız daha sonraki yıllarda Rumlar ve Ermeniler sahneden çekildiğinde Müslümanların rollerin çoğunu üstlenmelerine yetecek örgütsel yetenek birikimine yol açmış olmalıydı.²⁴⁴ Osmanlının yıkılışı ve cumhuriyetin kuruluşu sürecinde azınlıkların ülkeyi terk etmesiyle bundan dolayı oluşan boşlukları doldurmak ta yerli burjuvazi için bir başka fırsat alanını oluşturmuştur. Bunu Sadrazam Talat Paşa şöyle ifade ediyordu:” Bundan önceki bütün savaşlarda savaşı servete dönüştüren gayr-i Müslimler olmuştur. Savaştan zengin olmanın sırası şimdi Türklere gelmiştir.”²⁴⁵ Hemen hemen bütün zanaatlar ve ticaret azınlıkların elinde olduğundan, bunların ani gidişleri bu alanlarda çok güçlükler de yaratmıştır. Zaruretlerin baskısı ile Türk halkı daha önce azınlıkların yaptıkları işleri üzerine aldı. Ancak bu tür işlere alışmak ve başarılı olmak için birkaç yıl yeterli olmuştur.²⁴⁶ 1917-1924 yılları arasında azınlıkların Türkiye’den ayrılışı halkı ticaret ve zanaata girmeye mecbur etmişti. Azınlıkların ülkeden ayrılmış olmasına rağmen, 1919 yılında ticaret, bankacılık ve endüstri alanlarında gerçek an-

²⁴¹ Keyder, a.g.e. 91.

²⁴² Şener, a.g.e.53. dn.60,61.

²⁴³ Keyder, a.g.e. 90.

²⁴⁴ Keyder, a.g.e. 132.

²⁴⁵ Bkz. Gül, Adnan, “Türkiye’nin Milli Ekonomik Sürece Geçiş Şartları ve Milli Burjuvazinin Teşekkülü”, *Yeni Türkiye Dergisi* Cilt,23-24 (Cumhuriyet Özel Sayısı) Yıl.4 Yeni Türkiye Medya Yayınları Ankara,1998, 401

²⁴⁶ Karpat,Türk Demokrasi Tarihi. 96.

lamda bir ulusal burjuvazi oluşamamıştı. Birinci Dünya Savaşı sırasında gelişmeye başlayan burjuva eğilimleri sadece büyük liman kentlerini kapsamaktaydı. Bu kentlerin ülkenin iç bölgeleriyle hiçbir bağlantıları yoktu. Devletteki mevcut yapısını destekleyecek bir burjuva isteyen son dönem Osmanlı ve cumhuriyet bürokrasisi taşralı yerli tüccarların savaş yıllarındaki vurgunlarına göz yumarak zenginleşmelerine ve devletin iktisadi muhatapları haline gelmelerini sağlamışlardır.²⁴⁷

---

²⁴⁷ Keyder, a.g.e. 95.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

CUMHURİYET DÖNEMİNDE ULUS DEVLET VE MİLLİ BURJUVA

3.1. MİLLİ MÜCADELE YILLARI

Birinci Dünya Savaşı sonrasında başlayan kurtuluş savaşı içerde milli egemenliği sağlamak için saltanata karşı bir mücadele iken, dışarıda tam bağımsızlık için emperyalizme karşı bir direniş idi. Emperyalizm, siyasal olduğu kadar iktisadi bir yayılmayı ifade ettiğinden buna karşı direnme de hem siyasal hem de iktisadi olmak zorundaydı. Savaşa hazırlanan Türkiye’de tarım, ticaret ve sanayi ya yabancıların kontrolünde ya da maddi imkânsızlıktan dolayı bu alanların kullanımı kısıtlıydı. Cumhuriyet Türkiye’sine geçiş şartlarında bütün bu yokluktan milli vasıflı bir iktisadi yapı kurmak fevkalade güç bir işti.²⁴⁸ Milli iktisat politikalarında önemli olan ülkenin zenginleşmesi idi. Kurtuluş Savaşı yıllarında bu bir zorunluluktur. Bireylerin zenginleşmesi ülkenin zenginleşmesine destekler nitelikte ise makbul oluyordu. O yıllarda İttihat terakki döneminde çıkarılan ve TBMM’nde görüşülen otuz altın karşılığında savaşa katılmama kanunu dairesinde zenginliğine zenginlik katan²⁴⁹ bir kesim de oluşmuştu. Savaş ekonomisinde de “refah hakkı”ndan önce “yaşam hakkı” gelir. Ülke tehlikede olduğu sürece yurttaştan beklenen ilk görev, yurt savunmasına katkıda bulunmasıdır. “Yaşam hakkı” bundan böyle bireyden topluma intikal eder; devlet, toplumsal yaşamın ulusal savunma ile ilgili gördüğü bütün safhalarına müdahale yetkisi bulur.²⁵⁰ Devletin her alana müdahale ettiği olağanüstü koşullarda burjuvazinin oluşması zorlaşır. Fakat buna rağmen Türk devrimi sırasında yerli bir burjuvazi oluşturma sürecinin devam ettiğini söyleyebiliriz. Devam eden milli iktisat politikasının gereği olarak devlet-millet bütünleşmesini sağlamak ulus-devleti destekleyen bir ulusal sermaye sınıfını oluşturmak gerekliydi. Nitekim Mustafa Kemal, 1922’de Sovyet büyükelçisi Aralov ile yaptığı konuşmasında şunları söylüyordu: “Türkiye’de işçi sınıfı yok. Çünkü gelişmiş bir sanayi yok. Bizim burjuvamızı henüz bir burjuva sınıfı haline getirmek gerekiyor. Benim amacım, Anadolu tacirine yardım etmek,

²⁴⁸ Gül, a.g.m.398

²⁴⁹ Gül.a.g.m.404-405.

²⁵⁰ Toprak, İttihat-Terakki ve Cihan Harbi, 2.

zenginleşmesini sağlamaktır.”²⁵¹ 1923 yılında “Türk Ticaret Salnamesi” hazırlamak için yapılan bir araştırma²⁵² Mustafa Kemal’in görüşlerini doğrular nitelikteydi. Bu araştırmaya göre; bütün çabalara ve savaşın yabancılar ve azınlıkları bir miktar göç ettirmiş olmasına rağmen müslüman-Türk girişimcilerin sayısı yine de istenilen düzeyde değildi. İstanbul’daki firmaların yalnız % 28’i Müslüman-Türklere aitti.²⁵³

İktisat tarihi yazınında egemen olan modernist bakış açısı, genel olarak Osmanlı toplumundaki devlet yapısının burjuvaziyi engelleyen yönüne vurgu yaparken, cumhuriyet dönemi devlet yapısını burjuvaziyi yaratan ilerici bir misyonla tanımlar. Devletin burjuvaziyi oluşturucu misyonu ulus devlet projesine göre biçimlendiğinden, bu tutumun kökeni II. Meşrutiyet’e kadar geri götürülebilir.²⁵⁴ Osmanlı devletinin son dönemleri itibariyle siyasal mücadelenin iktisadi gerekçeleri oluşturulmuştur. Her kesimin kendisini tanımladığı siyasal değerlerin yanı sıra iktisadi çıkarlarda siyasal mücadelelere konu yapılmaya başlanmıştır. Bu yüzden kendi ayrıcalıklarını kaybedeceğini düşünen kesimler milli mücadeleyi akimete uğratmak, savaş sonrasında daha fazla güçleneceğini düşünen kesimler milli mücadeleye büyük destek vermişlerdir. O güne kadar liberalizm ile müdahalecilik arasında yol arayışında olan kamusal güç, bundan böyle müdahalecilikte karar kıldı. Çünkü Türkiye Cumhuriyeti, Osmanlı devletinden sanayi mallar ithal edip, tarımsal ürünler ihraç eden, uzun savaşlar sebebiyle üretimde büyük gerilemeye maruz kalmış bir çevre ekonomisi devralmıştı. Devlet, bu savaşla birlikte ekonomiye yeni görevler yükledi. Ordunun savaş gücünü artırmaya yönelik asker sivil tüm kesimlerin ihtiyacını karşılamak, cephe hareketinde sonuca varmak ve ulusun savaş azmini kamçulamak bundan böyle ülke ekonomisinin temel kaygısını oluşturdu.²⁵⁵ Kurtuluş Savaşı’nın oluşturduğu askeri refleksler, devrimin öncelikleri ve dış tehdit algılamaları ekonominin planlamasına etki ederek, etkin ve verimli yatırımlardan çok güvenli ve ulusal bilinci pekiştirecek şekilde yapılmasına özen gösterilmiştir. Kurtuluş Savaşı’nı yöneten milli hükümet, savaş boyunca para basımına gitmeden, harbin finansmanını arttırılan vergiler ve halktan alı-

²⁵¹ Bkz. Gül, a.g.m. 401.

²⁵² Kazgan, a.g.e. 55

²⁵³ Kazgan, a.g.e. 55.

²⁵⁴ Yetim ve Azman, a.g.m.207-208.

²⁵⁵ Toprak, İttihat-Terakki ve Cihan Harbi,2.

nan bağışlarla sağlamıştır. Yani Türkiye'nin bağımsızlık savaşı enflasyonsuz yürütülmüştür.²⁵⁶

Milli bir sermaye sınıfı oluşturma çabaları cumhuriyet döneminde hızlandırıldığını görmekteyiz. Bu sınıfın gelişiminde rol oynayan en önemli örnekler özellikle Ege, Marmara ve Akdeniz bölgelerinde tarımsal üretim yapıp, bu ürünleri şehirde satan veya ihraç eden kişilerdi.²⁵⁷ Mardin'e göre, cumhuriyet yönetimi için milli burjuva oluşturma altyapısını oluşturmada en hayati faaliyet azınlıkların ülkeyi terk etmeleriydi.²⁵⁸ Steinhaus, Türk burjuvazisinin kurtuluş savaşına destek vermesinin iktisadi gerekçesini şöyle açıklamaktaydı. “ Son 15 yıl içinde ortaya çıkan, özellikle savaş süresince gelişen ve böylece gerek Avrupa, gerekse Rum ve Ermeni rekabetine son veren orta ve küçük Türk burjuvazisi, elde ettiği iktisadi üstünlüğü, Osmanlı'nın parçalanmasıyla, uluslar arası kapital karşısında kaybedeceğini ve yerini uluslar arası ticaretin temsilcileri olan Rum, Ermeni ve Levantenlere bırakmak zorunda kalacağını çok iyi biliyordu. Burjuva açısından Türk bağımsızlık savaşı aynı zamanda kendi varlığını sürdürebilmek savaşıydı.²⁵⁹

3.2. SAVAŞ YILLARI VE İZMİR İKTİSAT KONGRESİ

17 Şubat- 4 Mart 1923 tarihleri arasında yapılan, 1133 delegenin katıldığı²⁶⁰ ve İktisat Vekili Mahmut Esat'ın “Mesleki Temsil” ilkesine göre örgütlediği İzmir İktisat Kongresi, Kazım Karabekir'in başkanlığında ve Mustafa Kemal'in açılış konuşmasıyla başladı.²⁶¹ Bu Kongrenin ekonominin millileştirilmesinde, milli teşebbüs ruhunun ortaya konmasında belirlediği ilke ve hedefler, Cumhuriyet Türkiye'sinin iktisadi ve sosyal şekillenmesinde büyük rolü olmuştur.²⁶² Atatürk'ün kurtuluş savaşı yıllarında bir iktisat kongresi toplaması, iktisadi şartların en az siyasal ve askeri şartlar kadar önemli olduğunu göstermektedir. Atatürk, İzmir İktisat Kongresi'nin açılışın da yaptığı konuşmada “ Türk tarihi incelenirse, gerileme ve çöküntü nedenlerinin iktisadi sorunlara bağlı olduğu görülür... Bir milletin doğrudan doğruya hayatıyla

²⁵⁶ Sabır, a.g.m.7.

²⁵⁷ Karpat,Türk Demokrasi Tarihi,108,109.

²⁵⁸ Mardin, a.g.e.226

²⁵⁹ Steinhaus. a.g.e.188, D.n.106.

²⁶⁰ Ayşe Afetinan, İzmir İktisat Kongresi, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1982, 12.

²⁶¹ Boratav, a.g.e. 33

²⁶² Gül. a.g.e.402

alakadar olan, o milletin iktisadiyatıdır... Zamanımız tamamen bir iktisat devrinden başka bir şey değildir... Kazanılmış zaferlerin ve uğranılmış başarısızlıkların tümü iktisadi durumla ilgilidir.... Milletimiz, düşman ordularını mahvetmiştir. Tam bağımsızlık için şu kural vardır. Milli egemenlik, mali egemenlikle desteklenmelidir. Bizleri bu hedefe götürecek tek kuvvet iktisattır...Artık bu memleket fakir, millet hakir değil, belki memleketimiz zenginler memleketidir.... Siyasi ve askeri muzafferiyetler ne kadar büyük olursa olsun, iktisadi zaferlerle taçlandırılmadıkça payidar olamaz”²⁶³ gibi veciz ifadelerle bundan sonrası için iktisadiyata daha çok önem verileceğini belirtmiştir.

Kongre, milli mücadele yıllarında Ankara ile sağlıklı bağlar kuramamış olan İstanbul ve İzmir’in Türk-Müslüman sermaye çevrelerinin siyasi iktidarla kaynaşmalarında önemli bir ilk adım olmuştur.²⁶⁴ Genel olarak kalkınmacı, yerli ve yabancı sermayeyi ve piyasaya dönük çiftçiyi özendirici, iktisadi hayatın denetiminin “milli” unsurlara geçmesini kolaylaştırıcı ve ılımlı bir korumacılığı öngören tezlerin ön plana çıktığı ve kongreye İstanbul tüccarının sürüklediği ticaret burjuvazisi ile toprak unsurlarının egemen olduğu söylenebilir.²⁶⁵ Demir’e göre, bu kongrenin “Misak-ı İktisadi” olarak belirlediği ortak görüş; yurt sanayini ve ticaretini geliştirmeyi amaçlayan, özel girişime öncelik veren, onu koruyan, mülkiyet haklarına saygılı bir iktisadi düzeni, yasal çerçevesi ve kurumlarıyla oluşturmak ve kökleştirmektir.²⁶⁶ İzmir İktisat Kongresi’nde yerli hammaddelerin yoğun bir biçimde işlenmesi, özel teşebbüsün devletçe teşvik edilmesi, özel sermayenin yeterli olmadığı alanlarda devletin yatırım yapması, endüstriyi kredilerle desteklemek amacıyla bir devlet bankasının kurulması gibi kararlar alındı.²⁶⁷ Kongrede ticaret işlerini kolaylaştıracak esaslar başlığı altında ülkede emniyetin sağlanması gerektiği belirtildikten sonra, gümrük siyasetinde milli sanayi, yerli üretimi özendirecek, himayeci bir gümrük politikası izlemek gerektiği ve yabancı müdahalesini kabul etmemek gerektiği önemle belirtilmiştir.²⁶⁸ Ayrıca kongrede yerli malı kullanımının zorunlu olması ve sanayi için getirilen

²⁶³ Afetinan, a.g.e. 57-69.

²⁶⁴ Boratav, a.g.e.34.

²⁶⁵ Boratav, a.g.e.34.

²⁶⁶ Bkz. Sabır, a.g.m.11.

²⁶⁷ Steinhaus, a.g.e.125.

²⁶⁸ Afetinan, a.g.e.38

vergi muafiyetlerinin sadece Türk girişimciler için uygulanması gibi kararlar da alınmıştır.²⁶⁹

3.3. ULUS DEVLET VE BUNUN İKTİSADİ ALT YAPISI

Türkiye'nin uluslaşması İttihat ve Terakki döneminden başlayarak cumhuriyet dönemi ile devam eder. Cumhuriyet dönemi uluslaşmasının hem kadro, hem düşünsel birikim ve hem de tarihsel miras olarak İttihat ve Terakki'nin klasik bir devamı olduğu rahatlıkla söylenebilir.²⁷⁰ Cumhuriyet'in kurucusu olan sivil-asker-bürokrat aydın kadro yeni kurulacak devlet için Burjuva Ulus-Devlet modeli benimsediklerinden, önce bir milli iktisat ve milli burjuvaziyi oluşturmak gereğini düşünüyorlardı.²⁷¹ Yeni kurulan devlet her şeyden önce ulus devlet temeli üzerinde kurulmuştur. Bu yapılanma gereği ulusal bir ekonomi kurmak zorunlu idi. Milli burjuva oluşturma girişimi, Türk toplumunun ümmet aşamasından millet aşamasına geçişinin (de) ön koşulu²⁷² olmuştur. Burjuvazi, yeni Türkiye Cumhuriyeti'nde ulus-devletin olmazsa olmazlarından birisi olarak millileştirilmesi ve türdeş hale dönüştürülmesi gereken bir sorunsaldır.²⁷³ Cumhuriyeti kuranlara göre, Osmanlı burjuvazisi milli değildi. Dolaysı ile güvenilemezdi. Bu yüzden o zamana kadar memurluk ve toprağı ekip biçme ile uğraşan Müslüman nüfus içinden yeni bir müteşebbis sınıfı oluşturulması zorunluydu. Ancak böyle bir burjuvazinin gelişmesinden sonra milli devlet kurulabilirdi.²⁷⁴ Türkiye de ulusallaşma kadar ekonominin ve sermayenin ulusallaşmasına katkı yapan en önemli etkenlerin başında Kurtuluş Savaşı gelmektedir. Savaş koşullarında ve vatan savunmasının ortaya çıkardığı dayanışma duygusu ve ülkü birliği siyasal ve kültürel olduğu kadar iktisadi politika, davranış ve yapılanmaları da millileştirmeyi kolaylaştırmıştır.

²⁶⁹ Afetinan, a.g.e.49.

²⁷⁰ İbrahim Bahadır, Ümmetten Millete Türk Ulusunun İnşası, 1860-1945,1. Baskı, Kalan Yayınları Ankara,2001, 137.

²⁷¹ Gül, a.g.m. 399

²⁷² Yetim ve Azman, a.g.m. 211.

²⁷³ Yetim ve Azman, a.g.m. 204.

²⁷⁴ Keyder, a.g.e. 89. d.n.20.

Burjuvazinin oluşturulması ve millileştirilmesinin temel belirleyicilerinden biri bu sınıfın devlet karşısındaki duruşudur. Batıdaki gibi devletten bağımsız oluşan ve devlete karşı mücadelesi ile tanımlanmış burjuvazi yerine, burada dayanışmacı toplum anlayışıyla bütünleşen ve mesleki zümre olarak tanımlanan bir burjuva sınıfı söz konusudur.²⁷⁵ Mardin'e göre, Jöntürkler'den Cumhuriyete intikal eden temel iktisadi ve sosyal miraslardan biri Ziya Gökalp'ında savunduğu dayanışmacı siyasal kültürdür. Buna göre toplum çeşitli çıkarları savunan sınıflardan çok aralarında doğal bir uzlaşımın olduğu meslek gruplarından oluşmuştur.²⁷⁶ Bilindiği gibi Gökalp, milli burjuvaziyi gerekli görürken, kapitalist bir yapılanmayı da yanlış bulur. Toplumdaki bütün sınıf, meslek gruplarını birbirlerine lazım ve melzum görür.²⁷⁷ Steinhas'a göre de, Türk halkı çeşitli sınıflardan oluşmamaktaydı. Türk halkı işbölümü ilkesine göre çeşitli iş kollarına ayrılmış bir toplumdur.²⁷⁸ Mustafa Kemal 1923'te şu görüşü savunuyordu: Türkiye'de "büyük toprak sahipleri" büyük sermayeler ve çeşitli sınıflar yoktur, yalnız ortak çıkarlarla birbirlerine bağlı "meslek grupları" bulunmaktadır.²⁷⁹

Keyder'e göre²⁸⁰, milliyetçilik, 19. yüzyıl Avrupa'sında "gecikmiş" devletler için özel olarak terkip edilmiş bir modernleştirme ideolojisiydi. Türkiye'de milliyetçilik, Ziya Gökalp, Yusuf Akçura ve Tekin Alp gibi düşünürlerin öncülüğünde önce Osmanlı'nın bir kurtuluş yolu, sonrasında da Türkiye Cumhuriyeti'nin kimliği olarak düşünülmüştür.²⁸¹ Tekin Alp'e göre, Osmanlıda Rum, Bulgar, Ermeni v.b Hıristiyan ögelerin gözünde ulusalcılık ırk dayanışması demektir. Bu dayanışma hem Türk'e hem de Müslüman karşı cephe almaya dayanırdı.²⁸² Bu bağlamda Türkleri, iktisadi yaşamı elinde tutan gayri-müslimlere muhtaç olmaktan kurtaracak yol, milli bir burjuvazinin oluşturulmasıdır. Keyder'inde²⁸³ belirttiği gibi gerek Ermeni Tehciri gerekse Yunanlıların yenilgisi sonucundaki Rum göçü sonucunda ciddi anlamda bir servet transferi gerçekleşmiştir. Yerli tüccar veya eşraf bu serveti ele geçirirken bu transferi ideolojik olarak konumlandığı milliyetçiliğin bir ödülü olarak algılamaktaydı. Azın-

²⁷⁵ Yetim ve Azman, a.g.m. 219

²⁷⁶ Mardin,225-226.

²⁷⁷ Yetim ve Azman, a.g.m. 210.

²⁷⁸ Steinhaus, a.g.e.142.

²⁷⁹ Bkz. Steinhaus, a.g.e.142.

²⁸⁰ Keyder, a.g.e.125.

²⁸¹ Yetim ve Azman, a.g.m. 213-214.

²⁸² Bkz. Yetim ve Azman, a.g.m. 214.

²⁸³ Keyder, a.g.e.115.

liklar sonrası toprak bölüşümünden en çok yararlananlar da milliyetçi davaya erken katılan kasabalılar olmuştur. Bunlar İttihat-Terakki'nin de başlattığı millileştirme politikasından da en çok yararlanan kesimdi.²⁸⁴ Boratav'a göre²⁸⁵, Osmanlıdan kalma burjuvazi mirasının genellikle komprador, gayr-i Müslim ağırlıklı olması ve sanayiden çok ticarete yönelmiş olmaları cumhuriyet için ulusal nitelikli bir burjuva için yeterli bir zemin oluşturmuyordu. Varolan küçük ve orta sermayeli bir yerli burjuva ise zayıf, dağınık, örgütsüz, ve büyük ölçüde birincilere yabancı ve azınlık sermayeye bağımlı idiler.

Devlet desteği ile yerli sermayedar “yetiştirme” girişimlerinin en etkili ve yaygın yöntemlerinin başında, devlet tekellerinin imtiyazlı özel şahıs ve şirketlerce işletilmesi gelir. Lozan Antlaşması'nın ithal ve yerli mallara uygulanan vergilendirme konusundaki kısıtlayıcı hükümlerinden dolayı bu hükümlerden kurtulmanın yolu, birçok malın ve hizmetin üretimini veya ithalini devlet tekeline almak oluyordu. Sonra bu tekeller imtiyazlı yerli ve yabancı şirketlere devredilmiş; pek çoğunda üst düzeyde siyasi kadrolardan ve devlet katından önemli kişilerin de ortak ve hissedar olduğu bu şirketler, devletin sağladığı tekel durumundan yararlanarak yüksek kazançlar elde etmişlerdir.²⁸⁶ Sanayiciler de “aşırı üretim”i önlemek veya elde ettikleri yüksek kar oranlarını korumak için kartelleşmeye teşebbüs ettiler. Hükümet bu talepleri olumlu karşıladı ve sektör bazında fiyat tespit etmeyi ve rekabeti önlemeyi amaçlayan birliklerin kurulmasına izin verdi. Sanayicilerin hükümetten talepleri arttı. En önemli talepleri olan kolay kredi imkanlarının sağlanması idi. Bu da yarı-resmi bir kuruluş olan İş Bankası'nın bu bağlamdaki destekleri ve imkanlarıyla karşılandı²⁸⁷. İş Bankası, sanayiciler ile bürokrasi arasındaki yumuşak geçişi sağlıyordu. Yönetim kurulunun tamamı milletvekili idi, devlet bankaları ve devlet teşebbüsleriyle bağlantıları karmaşıktı.²⁸⁸ Aslında bu patronaj ilişkilerine varan bir işbirliği idi. Öyle ki bu kesime çıkarıcılar anlamına “aferistler” denilirdi. Falih Rıfkı Atay “Çankaya” adlı eserinde “İş Bankası'nın bir nevi politikacılar bankası olarak kurulmuş olması, cumhuriyet tarihi için pek acı bir aferizm salgınının başlangıcı olmuştur... kolay kazanç elde

²⁸⁴ Keyder, a.g.e.116.

²⁸⁵ Boratav, a.g.e. 15.

²⁸⁶ Boratav, a.g.e. 29.

²⁸⁷ Keyder, a.g.e.144-145.

²⁸⁸ Keyder, a.g.e.148.

etmeye çalışanlar... Ankara da nüfuz tüccarlarını bulmakta ve onlar vasıtasıyla bankayı kendi teşebbüsleri içine sürüklemekte idi. diye yazıyordu.²⁸⁹ Aydemir de bu olguyu şöyle açıklamaktadır

“ memlekette, devlete arkasını vererek, devlet nüfuz ve imkanlarından faydalanan bir takım affairiste temayüllerin, yani iş adamlığı, çeşitli yollardan iş takipçiliği, zayıf ruhlu insanların menfaatlerine göre işletilen tesis cereyanlarının da belirdiği bir gerçektir. Hemen hiçbir iş aleminden gelmeyen asker, idareci, yahut siyasetçi elemanları arasından türeyen bazı insanların yeni devrin iktisadi işlerini ve imkanların az çok maskeli şekillerde, fakat daima devletin nüfuzuna dayanarak, kendi menfaatlerine kullanmak çabaları olmuştur.²⁹⁰

Kısaca devlet desteğinin, bireylerin zenginleşmesinde etkin bir rol oynadığı (bu yıllarda) Müslüman Türk ticaret burjuvazisi ile siyasi kadroların ve yüksek bürokrasinin işbirliğinden, geleneksel komprador ticaret burjuvazisinin işlevlerini kısmen de olsa devralabilen, bazı hallerde yabancı sermaye ile işbirliği içinde kurulan imtiyazlı şirketlerin tekelci kazançlarından nemalanan bir yeni zenginler tabakası oluşmuş idi.²⁹¹

Kurtuluş Savaşı yıllarında ve sonrasında devletçilik politikalarının uygulandığı 1930’lu yıllara kadar ülkede milli ekonomi ve milli burjuvazi oluşturma çabaları adına bir çok somut adımlar da atılmıştır. Türkiye Cumhuriyeti sanayileşme alanında büyük atılımlar yapması gerekiyordu. Şimdiye kadar oluşturulan burjuvanın sanayi kesiminden olanların sayısı azdı. Genellikle bunlar devletin yarattığı imkanlara el koyan aracı faaliyetlerin ve özellikle ithalata dönük bir ticari kapitalizminden ibaretti. Bir burjuva devriminin ve milli nitelikte bir kapitalist gelişimin vazgeçilmez unsuru olan sanayileşmenin bu modelle gerçekleşmeyeceği, 1920’li yılların sonuna gelindiğinde açık seçik ortaya çıkmıştı.²⁹² 1920’li yıllarda yerel tüccar ve eşrafın kredi talebini karşılayan çoğu tek şubeli, sınırlı olanaklı yerel bankaların sayısı kısa sürede artmıştı.²⁹³ Bilindiği gibi İş bankası 1924’te kurulmuştu. Bu yarı-resmi kurum özel teşebbüse kredi veriyor ve kazanca ortak oluyordu. 1925’te Sanayi ve Maadin Bankası kuruldu. Bu banka Osmanlı devlet işletmelerini modernleştirmesi ve kullanılma-

²⁸⁹ Bkz. Boratav, a.g.e.30.

²⁹⁰ Şevket Süreyya Aydemir, İkinci Adam, 9. Baskı cilt, 1. 1884-1938, Remzi Kitapevi, 2000, 454.

²⁹¹ Boratav, a.g.e.47.

²⁹² Boratav, a.g.e. 47.

²⁹³ Toprak, İttihat-Terakki ve Cihan Harbi, 80.

sı amacıyla kurulmuştu.²⁹⁴ Daha sonra bu banka, Sümerbank adına alarak Türkiye’de sanayi kurmakla görevlendirildi.²⁹⁵ Bu banka, Osmanlıdan kalma tesisleri uygun şartlarla özel sektöre aktarmayı amaçlıyordu. Ve esas olarak özel sanayi ve maden işletmelerini kredi veya iştiraklerle desteklemesi öngörülüyordu. 1927’de çıkarılan Sanayi Teşvik Kanunu, sanayi yatırımlara ve sanayi işletmelere çok geniş ve cömert muafiyet, imtiyaz ve teşvikler sağlamakta idi.²⁹⁶ Bu kanun ile teşvike uygun görülen işlemlere şu kolaylıklar sağlanmıştır. Parasız toprak, vergi ve gerekli ithalatta gümrük muafılığı, nakliyede yüzde 30 indirim, yıllık üretimin yüzde 10’u oranında ikramiye ve bölgesel tekelcilik hakları²⁹⁷ Teşvik-i Sanayi Kanunu’na göre, ayrıca yerli sermaye asgari bir ölçüğe ve teknolojiye sahip olan sanayiler gümrük muafiyetlerinden ve kamunun yaptığı alımlarda yabancı rakipler karşısında ihale kazanma garantisinden yararlanabiliyorlardı.²⁹⁸

Cumhuriyetin ilk yıllarında bir yandan kalkınma, sermaye biriktirme politikaları güdülürken, bir yandan da ülkedeki Osmanlıdan kalma yabancı yatırımlar ve işletmeler millileştirilmeye çalışılıyordu. Yeni yabancı yatırımlara da çeşitli sınırlamalar getirildi. Bunu iktisat vekilliğine getirilen Celal Bayar şöyle gerekçelendirmekteydi.” Bu memleketin çocukları memlekette sanayi vücuda gelsin diye, büyük bir külfete katlanırken bunun nimetini ecnebilere kaptıracak değiliz”²⁹⁹ 1920’den itibaren demiryolları milli hükümetçe işletilmekteydi. Bu hak 1924’te ödenen tazminatla hukuki açıdan kesinleşmişti. 1926 yılında Kabotaj Kanunu ile Türk kara sularında ticaret hakkı yalnız Türk gemilerine verildi. Yabancı şirketlerin elinde bulunan demiryolları birer birer satın alınarak bütün demiryolları devletleştirildi. Ve devlet sermayesi ile yeni yollar yapıldı.³⁰⁰ Bağdat demiryolunun güney kesimleri ile Batı Anadolu ve Trakya demiryolları ise 1937’de millileştirilmişti.³⁰¹ 1929 ‘dan sonra ayrıca yabancılara ait başta kibrit tekeli olmak üzere diğer imtiyazlar satın alındığı gibi, kamu hiz-

²⁹⁴ Steinhaus, a.g.e.125.

²⁹⁵ Karpat, Türk Demokrasi Tarihi, 88.

²⁹⁶ Boratav, a.g.e.36.

²⁹⁷ Steinhaus, a.g.e.126.

²⁹⁸ Keyder, a.g.e. 144.

²⁹⁹ Bkz, Boratav, a.g.e.53.

³⁰⁰ Karpat, Türk Demokrasi Tarihi, 88-89.

³⁰¹ Steinhaus, a.g.e. 123-124.

meti veren bütün yabancı şirketlerde millileştirilmeye başlandı.³⁰² 1930'da merkez bankası bütün diğer bankalar için mali kaynak vazifesini görmek üzere kuruldu.³⁰³

Milli burjuvazi ve milli iktisadın güçlenmesinin göstergelerinden biri de katma değer üreten sektörlerin milli gelire oranıdır. Yani çağımızda sanayileşme ve şehirleşmenin artması, tarım kesiminin milli iktisadın içindeki payının azalması gerekir. Türkiye'de tarım üretiminden sanayi üretimine geçiş çok özel bir biçimde gelişmiştir. Katma değer üreten sektörlerle geçiş için büyük sermayeler gerekiyordu. Eskiden çiftçilikle uğraşan kişilerin hemen hemen hepsi besin endüstrisine yönelmişlerdir.³⁰⁴ Aynı zamanda el işçileri ve ustalarda çeşitli endüstri dallarına geçmişlerdir. Bunlar özellikle maden, kereste, lastik ve deri işleyen dallardır. Yeni işletmeler çoğunlukla küçük el tezgâhlarının genişletilmesiyle ortaya çıkmışlardır. Bu grupların büyük işletmeler kuramamış olmaları, birikimlerinin yetersiz olmasındandır. Bu nedenlerle Türkiye'de endüstri alanında kapitalist sınıfın ortaya çıkışı şöyle özetlenebilir: Azınlıkların bıraktıkları yerler, yoğun devlet desteği ve savaş ekonomisi koşulları, bazı teknik ve iktisadi kaynaklara ve yeteneklere sahip olan orta ve üst tabakalara, çeşitli yollardan biriktirdikleri sermayelerini endüstriyel üretime yatırma olanakları sağlamıştır. Böylece endüstri öncesi üretim biçimleri ile çalışan işletmeler de bu etkenlerle endüstrileşmeye başlamışlardır. Zengin çiftçiler kendi ürünlerini işliyor, el işçileri tezgahlarını büyütüyor, ustalar bağımsızlaşıyor, toptancılar tüccarlar ticaret alanındaki kazançlarını endüstriye yatırıyorlardı.³⁰⁵ Cumhuriyet döneminde şehirleşme ile birlikte sanayi gelişmeye başlamış, bunun istenen düzeyde olması için devlet yönlendirmesi gerekli olmuştur. Milli burjuvazi açısından devlet müdahalesinin ve desteğinin bir başka gerekçesi de Osmanlı'nın son döneminden beri kurulan iktisadi düzenin ve toplumdaki devlet girişimci ilişki biçiminin bunu gerektirmesidir. Yani ülkede kurulan yerel-merkez, millet-devlet siyasi bağlantıların iktisadi bir mahiyeti de vardı.

---

³⁰² Keyder, a.g.e.147.

³⁰³ Karpat, Türk Demokrasi Tarihi, 88.

³⁰⁴ Steinhaus, a.g.e. 139.

³⁰⁵ Steinhaus, a.g.e.139-140.

3.4. DEVLETÇİLİK VE MİLLİ İKTİSAT

1929 yılında dünya sisteminin merkez ülkelerinde büyük bir iktisadi buhran ve daralma başladı. Tüm dünyada olduğu gibi Türkiye’de de bunalım kısa sürede para piyasalarını da etkiledi. Buhran kısa sürede devletin, buhranla birlikte giderek devletçiliğe yönelmesine ve yatırım ağırlıklı kamu bankalarını kurmasına, para ve kredi politikalarında önemli değişikliklere gitmesine neden oldu. Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası, Sümerbank, Etibank, İller Bankası, Halk Bankası, Deniz Bank gibi kamu bankaları kuruldu.³⁰⁶ Mardin’e göre 1929 İktisadi Buhranı büyük ölçüde mal ve para hareketlerini durağanlaştırdığından, Türkiye’deki tüccar ve sermaye kesimini de olumsuz etkilemiştir.³⁰⁷ Bu büyük iktisadi bunalımdan sonra dünya denetimli ekonomiyi, serbest piyasa ve serbest sermaye akımları yerine koyarken, Türkiye kendi koşullarını da (göz önünde bulundurarak) devletçi-plancı (ithal ikameci) bir anlayışa geçti. Bu adeta “Milli İktisat” anlayışında yeni bir çeşitlemeydi.³⁰⁸ 1929 ‘da aynı zamanda Lozan Antlaşması’nın iktisat politikasını kısıtlayan bazı hükümlerinin süresi doldu. Tesadüfen çakışan bu iki olay, Türkiye üzerinde dünya sisteminin baskılarını azalttı. Daralan dünya piyasalarından dolayı Türkiye, ithalatı kontrol etmeye ve ithal ikameci sanayileşmeye yöneldi. Bunun diğer nedenleri, dışa kapanarak buhranın iç yansımalarını sınırlamak, durgunluğu aşmaktı. Bu ithal ikameci sanayileşme ve buna yönelik korumacı politikalar önce ekonomide “üç beyazlar” olarak bilen un, şeker ve kumaş sektörlerinde uygulandı.³⁰⁹ Yetim ve Azman göre, Türkiye’de müteşebbis sınıfı besleyecek olan eğitim düzeyinin yüksekliği ve teknik eleman bolluğu olmadığından yerli burjuvayı devletin desteklemesi kaçınılmaz olmuştur.³¹⁰ 1923-1929 yılları arasında devlet burjuvaziyle olan ilişkisinde himayeci bir misyonla hareket ederken, 1930 sonrasında ise devlet müdahaleci ve özel çıkar yerine kolektif çıkarları tercih eden korporatist sosyal siyaset anlayışı ile hareket etmiştir. Bilindiği gibi Korporatizm, kapitalizm ve sosyalizmin dışında “üçüncü bir yol” olarak gelişti. Korporatizm iktisadi, açıdan kapitalizmin getirdiği tümü ilişkiler ağına, siyasal ve

³⁰⁶ Toprak, İttihat-Terakki ve Cihan Harbi,80.

³⁰⁷ Mardin, a.g.e.228-229

³⁰⁸ Kazgan, a.g.e.60.

³⁰⁹ Boratav, a.g.e.49.

³¹⁰ Yetim ve Azman, a.g.m. 211.

toplumsal açıdan da özgürleşmeye ve bireyleşmeye temelden karşıdır.³¹¹ Devletin topluma müdahale pratiklerinin bütünü olarak tanımlanabilecek devletçilik, siyasi ve iktisadi düzeylerde birliktelik arz etmektedir. İktisadi devletçiliğin siyasi düzeydeki sonucu, devletin toplumsal ve sınıfsal gelişmeyi denetim altına alması biçiminde tezahür etmektedir.³¹² Türkiye’de uygulanan devletçilik toplumu dönüştürmeyi öngören bir ideoloji ve proje sahibi de olması nedeni ile toplumu oluşturan tüm kesimler, bu ideoloji ve projenin etkilerini sürekli olarak üzerlerinde hissetmişlerdir.³¹³ Başlangıçta devletçiliğin amacı, memleketi yabancı sermayeye muhtaç olmaktan kurtarmak, yerli özel sanayi devlet eliyle destekleyip geliştirmek ve böylece milli ekonomiyi kuvvetlendirmektir.³¹⁴ Daha sonra devletçilik uygulamaları ekonomiyi özerk bir alan olmaktan çıkararak, bürokratik elitin toplumsal gelişmeye müdahale araçlarından biri haline getirmiştir.³¹⁵ Keyder’e göre Türkiye’de uygulanan devletçilik, siyasal elit ile emeklemekte olan bir burjuvazinin hızlı birikim sağlamak için güçlerini birleştirerek ve de yeni bir toplumsal sistem kurma iddiasıyla, işçi sınıfını ağır baskılar altında tutup, tarım sektörünü sömürürken, yalıtılmış bir milli iktisat alanı yaratmalarına dayanır.³¹⁶ Keyder’in ifade ettiği işbirliği ve yeni düzen kurma iddiasında haklılık payı olmasına rağmen olmayan bir işçi sınıfını baskı altında tutmak ve sanayinin ve ticaretin yan ve yardımcı bir sektörü olan tarımı sömürmek milli iktisat anlayışına pek uymadığını belirtmek gerekir.

1932 yılında düzenlenen 3. İl Sanayi Sergisi’nde İktisat Vekili Mustafa Şeref Bey, yaptığı konuşmada uluslaşma sürecinde sanayinin ve iktisadi gelişmenin önemine şöyle vurgu yapmaktadır: “düne kadar milletler yalnız tarihi ve ictimai bir teşekkül olarak kabul ediliyordu. Bu gün milletlerin aynı zamanda iktisadi bir teşekkül halinde olmaları da zaruri olmuştur. Millet mefhumunun unsurları arasında iktisadiyat da göz önünde tutmak lazımdır. Millet telakkisinde birbirlerini itmam eden

---

³¹¹ Türk, a.g.m, 142.

³¹² Mümtazer Türköne, Siyaset, 1, Baskı, Lotus Yayınları, İstanbul, 2003 S.249

³¹³ Bekir Berat Özipek “Devlet” Siyaset Editör, Mümtazer Türköne, Lotus Yayınları İstanbul 2003 s.99

³¹⁴ Karpat, Türk Demokrasi Tarihi, 88.

³¹⁵ Türköne, a.g.e.249.

³¹⁶ Keyder, a.g.e.150.

ahenkli faaliyetlerden müteşekkil bir iktisat ihmal olunamayacak kuvvetli bir unsur kıymetini almıştır.³¹⁷

Burada değinilmesi gereken konulardan biri de 1930 yıllarda devletin ekonomi politikasında etkili olan kadro hareketidir. Kadrocular, devlet eliyle milli bir iktisadın yaratılmasını savunuyorlardı. Milli iktisada o dönemde atfedilen temel anlam, zaferden önce yabancıların ve azınlıkların elinde bulunan iktisadi güçlerin yerli tüccarlara transfer edilmesi daha açık bir ifade ile yerli burjuvazinin yaratılması idi ki, bu fikirler “kadrocu” görüşler olarak da anılmıştır.³¹⁸ Gülalp’ın belirttiği gibi kadroculara göre; serbest sermayenin, gerek toprak gerek sanayi gerekse ticaret alanında verimli çalışabileceği, teşebbüsler serbest bırakılmalı, ancak bunun dışında kalan alanlarda ekonomiyi ulusal ekonomi temeli üzerine canlandırmak devletin görevi olmalıdır.³¹⁹ Kadrocuların devletçilik yorumları, liberal himayeciliğe karşı devletçi katı uygulamaların yaşama geçirildiği 1933 yıllarından itibaren ön plana çıkmaya başlamıştır. Kadrocuların devlet ve devletçilik anlayışları, sınıf çatışmasına izin vermeyen, herhangi bir sınıfın emrinde olmayan, milletin temel çıkarlarını temsil eden, bütünleşmiş toplum yaratmayı hedefleyen ve bu amaç doğrultusunda yaşamın tüm alanlarına bilinçli ve örgütlü müdahaleler şeklinde özetlenebilir.³²⁰ Kemalizm’in sağ kanadının en güçlü savunucusu Recep Peker totaliter politikalar benimserken, Kemalist ideolojinin sol kanat savunuculuğunu yapan Kadro Dergisi grubunun önemli isimlerinden olan Şevket Süreyya’da Türkiye’de toplumsal karşıtlıkların varolmadığını dile getirmiştir. Bu yüzden de devletin bütün ilgi ve çıkar gruplarına karşı tarafsız kalmalı. Ülke elit bir kadro yoluyla modernleştirilmeliydi.³²¹

Atatürk döneminde uygulanan devletçilik politikaları karma ekonomi modeline yakın ve temel amacı kalkınma olan özel kesimin sermaye yokluğundan yapamadığı hizmet ve yatırımların devlet eliyle uygulandığı bir politika idi. Alp’ın belirttiğine göre, Atatürk devletçiliği Cumhuriyet Halk Partisi (CHP)’nin Mayıs 1931 Kongre-

³¹⁷ Bkz.Bilsay Kuruç, Belgelerle Türkiye İktisat Politikası, AÜSBF, Yayınları, no:569, Ankara, 1988 s.218.

³¹⁸ Sabır, a.g.m. 8.

³¹⁹ Bkz.Sabır, a.g.m. 8-9.

³²⁰ Yetim ve Azman, a.g.m. 211

³²¹ Steinhaus, a.g.e. 143.

sinde saptanan programındaki tanımı şöyledir: “bireysel çalışma ve işleri temel tutmakla birlikte olanaklı olduğunca az süre içine ulusu refaha ve ülkeyi bayındırlığa erdirmek için ulusun genel ve yüksek çıkarlarının gerektirdiği işlerde özellikle iktisadi alanda devleti eylemli olarak ilgilendirmek önemli ilkelerimizdendir”³²² Kemalizm, burjuvazi öncesi ve burjuvazi karşıtı olan geçmişteki ideoloji ve alışkanlıkların yerine, burjuva değer sistemlerinin ve kurallarının getirilmesi amaç edinmiştir. Bu sistemle bölgelerarası, sınıflar arası ve kadın-erkek arasındaki ayrımlar ve engeller kaldırılmak istenmiştir.³²³ Kemalist görüşe göre, ülkenin en kısa zamanda modernleştirilmesi amacı güdülerek “özel teşebbüs ilkelerinin korunması şartıyla” devlete iktisadi alanda faal bir rol düşmektedir.³²⁴ Karpat’a göre, Türk devletçiliği bir devlet kapitalizmi idi. Çünkü devlet elindeki iktidarı bir özel sermayedar gibi sermaye biriktirmek için kullanıyordu.³²⁵

Türkiye’de devletçilik ile milli bir burjuva sınıfı oluşturmak arasındaki ilişkinin bir yönü de bu politikanın belli bir azınlığın zenginleşmesini sağlamasıdır. Devletçilik ilkesi, elit bir burjuvazinin yükselmesini sağlamıştı. Devlet üretim sürecinin bazı alanlarına katılarak sürecin tamamlayan kişilere ek katkılarda bulunarak onların zenginleşmelerine dolaylı yol açıyordu. Örneğin pamuk, yün pancar üzüm ve tütün gibi hammaddeleri özel kişiler yetiştiriyor, devlet bunları satın alıp işliyordu. Ya da tekel niteliğindeki bazı ürünler bayilere kar payı verilerek satılması sağlanıyordu.³²⁶ Bir kere devlet sanayi lehine oluşturulan tüm nesnel koşullar, örneğin sanayi lehindeki fiyat ilişkileri, ikincil derecede önem taşımaya rağmen özel sanayi içinde geçerliydi. İkinci olarak, artan kamu yatırımlarının, devletle iş yapan müteahhitler, ticaret ve küçük sanayi için ek talep ve buna bağlı kazanç ve birikim imkanları yaratmıştır. Nitekim, sonraki dönemlerde sivriyecek büyük sermaye gruplarından pek çoğunun kökeninde 1930’lu yıllarda devlet ihaleleri ile elde edilen kazançlar yatmaktadır.³²⁷ Bu şekilde zenginleşen kesimin devlette uzun süre çalışmış ve bürokrasi ile yakın bağları olan elit bir kesimin olabileceği tahmin edilebilir.

³²² Bkz.Sabır, a.g.m. 15.

³²³ Steinhaus, a.g.e.122.

³²⁴ Steinhaus, a.g.e.123.

³²⁵ Karpat, Türk Demokrasi Tarihi, 90

³²⁶ Karpat, Türk Demokrasi Tarihi, 91

³²⁷ Boratav,a.g.e.50-51.

Devletçi ekonomi dönemindeki bir başka göze çarpan özellikte devlet bürokrasisinden gelen insanların sanayi burjuvazisi içinde de yer almalarıdır. 1950'ye kadar kurulmuş olan işletmelerdeki müteşebbislerin yaklaşık % 40'ı iş hayatına devlet sektöründen atılmışlardı.³²⁸ Cumhuriyet dönemi idarecilerinin bir yerli sanayi burjuvazisi oluşturmaya yönelik ekonomi politikası son derece yoğun bir iktisadi müdahalecilikle iç içe sürdürüldüğü için devlet örgütleri birçok yerde ekonomik hayatın içine girmiş ve birçok devlet görevlisi kendilerini varlıklı kesimlerle samimi olmaya elverişli resmi ilişkiler içinde bulmuşlardır. Bu ilişkiler Türk milli burjuvazisinin geliştirilmesine önemli katkısı olmuştur.³²⁹

Devletçi milli iktisat alanında çok sayıda somut gelişmenin ve düzenleme yapıldığını görmekteyiz. Öncelikle planlı bir ekonomiye geçildi. İhracat ve ithalat dengesine önem veriliyordu. Devlet yüksek gümrük vergileri koyarak ithalatı engellemek suretiyle iç üretimi artırıyor. Örneğin, deri ithalatının yüksek olan vergisinden dolayı 10 milyon çift olan ayakkabı ihtiyacının üretimi için kısa sürede küçük ve orta çapta işletmeler doğdu.³³⁰ 1933 yıllarından itibaren tüm deniz yolları idaresini eline geçirme çabalarına girişti. 1936 yılında sona eren bu tekelleştirme olayı filonun gençleştirilmesi ve büyütülmesi, yabancıların elinde bulunan kabotaj hakkının devletleştirilmesiyle tamamlanmıştır.³³¹ Bunların dışında imtiyazlı demir yolları su, elektrik, telefon, gibi diğer kamusal hizmetler ile maden işletmelerini satın alma yoluyla millileştirme çalışmaları 1928-1944 yılları arası sürdürülmüştür.³³² Bu bağlamda 15 büyük şirket millileştirilmiştir.³³³ 1930'da Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti'nin kurulup faaliyete geçmesiyle yeni tedbirlerin yönü belli oldu.³³⁴ Bu cemiyetin amaçları, tasarrufu teşvik etmek, yerli malların üretim ve tüketimini özendirerek ithal malların tüketimini azaltmak ve genel olarak kendine yeterli ideolojisini yapmaktı.³³⁵

---

³²⁸ Gül, a.g.m.404.

³²⁹ Gül.a.g.m.404

³³⁰ Steinhaus, a.g.e. 137.

³³¹ Steinhaus, a.g.e. 124-125.

³³² Tecer, Meral, "Atatürk Döneminde (1923-1938) Ekonomik Örgütlenme", *Amme İdaresi Dergisi*, sayı, 39/4, TODAİE Yayınları, Ankara, 2006, 92-93

³³³ Bu konudaki istatistikler için bkz. Tecer a.g.m. 92-93

³³⁴ Keyder, a.g.e. 136. d.n.15.

³³⁵ Keyder, a.g.e. 136.

1932 ile 1939 yılları arası devletçilik politikasının altın yılları oldu. Gerçekten de sanayi kesimi cumhuriyet tarihinin bundan sonraki hiçbir döneminde, 1930-1939 yıllarının ortalama büyüme hızına ulaşamayacaktır. 1929 yılında cari fiyatlarla milli hasılanın yüzde 9,9 unu oluşturan sanayi kesiminin payı 1939'da yüzde 18,3 çıkmıştır. Bu da dönem içinde sanayileşme doğrultusunda hızlı bir yapısal değişimin gerçekleştiğini göstermektedir.³³⁶ Keyder'e göre,³³⁷ 1930'lu yıllarda büyük kentlere yaşanan göç beraberinde bir işsizliği getirmiştir. Var olan işçilerin durumu da pekiyi olmadığından bir işçi hareketlenmesi görülmüştür. Bu hareketlenmeyi kontrol için İtalya örnek alınarak çıkarılan 1936 tarihli İş Kanunu ile sınıf çatışmaları önlenmek istenmiştir. 1933 yılında grev ve lokavt yasağı ceza kanununa yerleştirildi. 1936 yılında çıkarılan iş kanunu ile işçi sınıfı üzerindeki devlet kontrolünü sıkılaştırdı.³³⁸

Ancak devletçilik ilkesi, özel sermaye birikimini engelleyici bir unsur olmaya başlayınca, burjuvazi tarafından benimsenmez olmuştur. Türk burjuvazisinin temsilcileri, ulusal ekonominin kurulmasında devletin önemli bir rol oynadığını kabul ediyor, ancak devletin bu alandaki tarihsel görevini artık tamamladığını ve toplumsal gelişmeye engel olmaya başladığını ileri sürüyorlardı;³³⁹ Genellikle devletin alıcı olarak girdiği piyasalardan gelir elde edenler ve devlet ile rekabet edemeyecek sektörlerle devletin girmesini istemeyenler, devletle tamamlayıcı mal ilişkisi ile gelir elde edenler ile devletin aşırı kontrol ve bürokrasinden rahatsız olanlar bu görüşleri dile getirenler olmuşlardır. Bu kesimler, Steinhauş'un³⁴⁰ belirttiği gibi, hükümetin alt-yapının tamamlanması konusuna ve büyük yatırım gerektirdiği halde az kazanç getirmesinden dolayı özel sermayenin faaliyet gösteremeyeceği alanlara yönelmesini istiyordu. Türk burjuvazisi, Kemalist devletçilik ilkesine karşı savaşı, "demokrasi ve serbest teşebbüs adı altında yürütmüştür."³⁴¹ Demokrasi ve serbest teşebbüs ilkelerinin hayata geçirilmesi iç etkenlerden dolayı çok zordu. Sonuçta burjuvazinin etkisi sadece iktisadi liberalizm alanında koparılan tavizlerle sınırlı kaldı.³⁴² Bu durum siyasal alanda tek parti karşıtlığını güçlendirdi. Bu duruma İkinci Dünya Savaş'ının şartları

³³⁶ Boratav, a.g.e.54-55.

³³⁷ Keyder, a.g.e.145-146

³³⁸ Steinhauş, a.g.e. 142.

³³⁹ Steinhauş, a.g.e. 195.

³⁴⁰ Steinhauş, a.g.e. 195

³⁴¹ Steinhauş, a.g.e. 174.

³⁴² Steinhauş, a.g.e. 168.

da eklenince çok partili hayata geçmek için ülke içinde uygun bir iktisadi zemin oluşmuş oluyordu.

3.5. İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI YILLARI

Birinci Dünya Savaşı sonrasında kurulan dünya düzeni, gerçek bir dünya dengesini oluşturamadı. Hızlı silahlanma ve totaliter rejimlerin sürüklediği devletler İkinci Dünya Savaşı'na sebebiyet verdiler. Türkiye İkinci Dünya Savaşı'na girmedi; ancak, cephelelerde fiilen savaşmanın dışında savaş ekonomisinin koşullarını tüm ağırlığıyla yaşadı.³⁴³ İkinci Dünya Savaşı, Türkiye'yi iktisadi olarak olumsuz etkilemiştir. Erkek nüfusunun önemli bir kısmı silahaltına alınca tarımsal üretim düştü. Örneğin buğday üretimi yüzde 50' oranında düştü.³⁴⁴ Fakat buna rağmen, buğday yetiştirebilen ve bunu devlete satabilenler, bunu yüksek fiyattan satarak zenginleştiler. Yükselen talepler karşısında özel -çoğu zaman kanuna aykırı olarak kurulmuş- fabrikaların sayısı arttı, istihlak maddelerinin fiyatları fırladı. İthal malları istif etmek ve karaborsacılık usulden oldu.³⁴⁵ Ülkede bir taraftan aşırı kar edenler bir taraftan sefalet içinde yaşayan bir halk vardı.³⁴⁶ İkinci Dünya Savaşı'nı demokrasiyi savunan ülkelerin kazanması yerli burjuvaziye önemli bir konjüktürel destek sağladı. Çünkü Türkiye'deki milli sermaye gücü artık yavaş yavaş gerçek bir burjuva sınıfı durumuna gelmiş ve siyasal alanı dönüştürmek isteyen taleplerin güçlü bir savunucu olmuşlardı. Sonradan da değinileceği Demokrat Parti (DP) muhalefetinin temelinde bu burjuvanın taleplerinin olması ve ilk somut muhalefetin Çiftçiyi Topraklandırma Kanununun görüşmeleri sırasında olması bunun kanıtı olarak sayılabilir.

Birinci Dünya Savaşı yıllarında olduğu gibi İkinci Dünya Savaşı'nın şartlarında kolay yoldan zenginleşen bir kesim oluşmuştu. Savaş yılları Türkiye'de ticaret burjuvazisinin ve piyasaya yönelik büyük toprak unsurlarının aşırı güçlendiği, başıboş bir vurgun ve zenginleşme sürecinin dörtlüyle geliştiği bir dönem idi.³⁴⁷ Oysa gelecekte bir toplum için iktisadi bakımdan modernleşme servetin pazar dışı fonksiyon-

³⁴³ Boratav, a.g.e.63.

³⁴⁴ Keyder, a.g.e.154.

³⁴⁵ Karpat, Türk Demokrasi Tarihi, 92

³⁴⁶ Koç, Vehbi, Hayat Hikayem, Apa Ofset Yayıncılık, İstanbul,1973, 64.

³⁴⁷ Boratav, a.g.e.75.

larının azalmasıdır.³⁴⁸ Yani servet, siyasal, sosyal ve kültürel alanlardaki amaçlara hizmet etmek yerine sadece iktisadi kurullarla belirlenen ve değışen bir olgu olması gerekir.

Savaş yıllarında savaş vurgunları sayesinde önemli birikimler elde eden burjuvazi ile bürokrasinin ittifakları bozulmaya başladı. Ülkede genel kıtlık ve hoşnutsuzluk varken bazılarının zenginleşmesi kısa sürede hükümet aleyhtarlığına dönüştü.³⁴⁹ Bunların sonucunda 1930'larda başlatılan sanayileşme programı askıya alındı. 1940'ta çıkarılan Milli Korunma Kanunu ile hükümet, çalışma süresini uzatmak, özel işletmelere geçici olarak el koymak, ithalatta ve iç ticarete fiyatlara azami sınırlar ve ihracatta fiyatlara asgari sınırlar koymak ve temel ihtiyaç mallarını vesikayla dağıtmak gibi tedbirler uyguladı. Ayrıca işgücü arzının düşüklüğünden dolayı, halka ek iş mükellefiyetleri yüklendi.³⁵⁰ Ayrıca Milli Korunma Kanunu ile bürokrasiye olağanüstü bir savaş ekonomisi yürütme imkanı veren mevzuat paketi, devleti iktisadi konularda tam bir serbestlik içinde hareket etmesini sağlayacak araçlarla donattı.³⁵¹ Bu kanuna göre, hükümet özel sanayi kuruluşları için üretim hedefleri tespit etmeye yetkiliydi, yatırım planlarını onaylamama hakkı vardı, fabrikalara ve madenlere el koyabilir; bütün piyasalardaki fiyatları kontrol edebilir; ve bazı malların ticaretini millileştirebilirdi.³⁵² Bu uygulamalar halk arasında daha sonraları siyasal etkileri olan bir hoşnutsuzluğa yol açtı. 1940 sonrasının darlık koşullarının bir yandan mevcut sınıf yapısı ile öte yandan siyasi kadrolara ve yüksek bürokrasiye çok geniş yetkiler veren iktisat politikaları ile birleşmesi, bu dönemde gelir dağılımında fevkalade önemli değışikliklere yol açmış ve bu dönüşümler savaş sonunun iktisadi, sosyal ve siyasi gelişmelerini büyük ölçüde biçimlendirmiştir.³⁵³ Keyder'e göre, toplumun pazar ekonomisini savunması sadece bürokratik kontrole dayalı ekonomiye duyulan tepki değildi. İkinci Dünya Savaşı'nın bitmesi, bazı sakıncalı hükümet politikalarının kaldırılması ve Amerika'nın o günkü konjonktür gereği, ülkeye yardım yaparak ülkedeki tarım ve ticaret alanındaki somut neticelerin görülmesi ile küçük üreticilerin zen-

³⁴⁸ Mardin, a.g.e.29.

³⁴⁹ Keyder, a.g.e.157.

³⁵⁰ Karpat, Türk Demokrasi Tarihi,92.

³⁵¹ Keyder, a.g.e.155.d.n.44

³⁵² Keyder, a.g.e.155.

³⁵³ Boratav, a.g.e.64.

ginleşmeye başlamaları da önemli etkisi oldu.³⁵⁴ Yani tabansal bir iktisadi talep, siyasal alanı değişime zorlamıştı. Keyder’inde belirttiği gibi³⁵⁵ burjuvazi ile bürokrasinin ayrışmasını kolaylaştıran bir diğer etken, bürokrasinin öze ve mülkiyete dokunması önündeki, hukuksal tarihsel ve iktisadi engellerdi. Bu zamanla zenginleşen burjuvazinin bağımlılığını azaltmasına yol açmıştır.

Türkiye, savaş öncesinin koşullarından dolayı yeni arayışlara başvurdu. Varlık Vergisi bu arayışlardan biridir. Ülkedeki burjuvaziyi hedef alan bir düzenleme olan Varlık Vergisi Kanunu, 1942’de kabul edildi. Bu kanun harp yıllarının zorluklarından doğmuştu. İthal mallarla esas ihtiyaç maddelerinde karaborsacılık ve vurgunculuk yaparak zenginleşmiş olanlardan, tüccarlardan ve aracılardan vergi almak ve böylece iktisadi sıkıntı çeken dar gelirli sınıfları manen tatmin etmek yoluna gidilmiştir.³⁵⁶ Bu kanuna göre, varlıklı kimselerden daha fazla ve ek bir vergi alınarak devlet harcamaları finanse edilecekti. Varlık Vergisi Kanunu, esas olarak ticaret burjuvazisini, tali olarak da çiftçi, esnaf ve ücretlileri kapsayan; belli komisyonlarca tarh edilerek bir kereye mahsus olmak üzere toplanan, itiraz hakkı bulunmayan olağanüstü bir vergiyi öngörür. Vergi borçlarını bir ay içinde ödemeyenler, önce kamplara, sonra da çalışma yükümlülüğüne tabi tutulmak üzere Erzurum-Aşkale’ye sevk edildiler. Kanun metni bir ayırım yapmamakla birlikte, toplam vergi tahsilâtının yarıdan fazlası azınlıklarca ödenmiş ve böylece uygulaması itibariyle Varlık Vergisi, ırk ve din ayırımına dayalı bir vergi uygulaması olarak maliye tarihimize geçmiştir.³⁵⁷ Buna rağmen Müslüman-Türk girişimcilerinin bu kanundan olumsuz etkilendiği ve bu kesime ağır yükümlülükler yüklendiğini söyleyebiliriz. Örneğin Vehbi Koç hatıralarında ödediği 600.000 liralık verginin servetine göre çok fazla olduğunu söylemiştir.³⁵⁸ Varlık Vergisi özellikle gayr-i Müslimlerin ülkedeki varlıklı kesimler içindeki gücünü ciddi bir şekilde zayıflattı.³⁵⁹ En çok Varlık Vergisi İstanbul’dan tahsil edildi. Toplanan verginin yüzde 65’ini gayri Müslimler ve yabancılar ödedi.³⁶⁰ Bu vergi, İstanbul’da dış ticaret alanında hala önemli bir yerleri olan azınlıklar dışındaki kesimler

³⁵⁴ Keyder, a.g.e.165.

³⁵⁵ Keyder, a.g.e.17

³⁵⁶ Karpat Türk Demokrasi Tarihi, 110.

³⁵⁷ Boratav, a.g.e.66.

³⁵⁸ Koç, a.g.e. 69

³⁵⁹ Gül, a.g.m.400.

³⁶⁰ Keyder, a.g.e.158. d.n.47

için gevşek bir biçimde uygulanabilmiştir.³⁶¹ Böylece Türk burjuvazisi rekabetten kurtulmuş ve azınlıkların, bu verginin getirdiği çeşitli güçlükler karşısında satmak zorunda oldukları malları satın alarak kapasitelerini genişletmiştir.³⁶² Bu verginin bütün varlıklı kimselerden alınması öngörülmüştü. Verginin en çok eleştirilen yönü uygulanma şekli ve azınlıklara daha ağır bedeller yüklemesi idi.³⁶³ Keyder'e göre, o dönemde en az devletçi olan azınlık burjuvazisi savaş dönemine hakim olan şoven atmosfer içinde vurgunculuğa karşı çıkarıldığı söylenen bir kanunun hedefi oluverdiler.³⁶⁴ Gayrimüslimlerin tabi oldukları vergi oranı Müslümanlara uygulanan oranın on katıydı. Dönmeler ise Müslümanların iki katına eşit oranda vergi ödediler. Bu vergiyi ödeyecek hazır parası olmayan Hıristiyan ve Musevi iş adamları işlerini ve mülklerini satmak zorunda kaldılar. Bu işadamlarından çoğu savaştan hemen sonra ülkeden ayrıldılar.³⁶⁵ Varlık Vergisi'nin oluşturduğu ortam bazı kısa vadeli faydalar bir kenara bırakılacak olursa savaştan sonra olumsuz birçok sonucu olmuştur. Her şeyden iş dünyasındaki güveni ciddi bir biçimde sarsmıştır.³⁶⁶ Bu süreç içinde yani 1930 yıllardan İkinci Dünya Savaşı'nın sonuna kadar özel kişilerin elinde sermaye ağır ağır ama devamlı bir şekilde birikti. Bu dönemde biriken sermayenin büyük bir kısmı arsa ve bina yatırımları veya altın çevrilerek evlerde saklanmış ya da yüksek faizle tefecilikte kullanılmıştı. Son iki hal özellikle küçük kasabalarda ve küçük esnaf arasında yaygındı.³⁶⁷

İkinci Dünya Savaşı sonrası milli burjuva sınıfına yayılma yolunda yeni olanaklar sağladı. Türkiye işlenmiş mal ithalatını azalttı. Ülke içinde satın alma gücünün artması, savaşa katılan devletlerin Türk mallarını öbür rakip devletlere kaptırmamak için satın almaları, Türkiye'ye büyük iç ve dış pazar kapıları açtı. Genel darlık, hammaddeyle işlenmiş eşya arasındaki fiyat farkı, vergilenmeyen aşırı kazançlar, 1934 yılından bu yana azınlıkların yerini alan Türklerden oluşan tabakanın sosyal bakım-

---

³⁶¹ Koç, a.g.e. 69

³⁶² Steinhaus, a.g.e.139.

³⁶³ Karpat, Türk Demokrasi Tarihi, 110.

³⁶⁴ Keyder, a.g.e.158.

³⁶⁵ Keyder, a.g.e.158.

³⁶⁶ Keyder, a.g.e.159.

³⁶⁷ Karpat, Türk Demokrasi Tarihi, 93.

dan hızla yükselmesini sağladı.³⁶⁸ Artık Türkiye ‘de gittikçe tabana yayılan bir burjuva sınıfının oluştuğu ve bir burjuvazi bilincinin geliştiğinin işaretleri sayılabilecek gelişmeler olmaktadır. Örneğin 1948 yılında İstanbul burjuvazisi öncülüğünde toplanan “Türkiye İktisat Kongresi” nde İstanbul Tüccar Derneği’nin devletin iktisadi işlevlerinin tek tek sayılarak sınırlanmasını içeren önerileri ile Cumhuriyet Halk Partisi ve DP’nin bu yıllardaki iktisadi platformları arasında büyük bir paralellik bulunmaktadır.³⁶⁹ Ayrıca Milli Korunma Kanunu, Varlık Vergisi, Toprak Mahsulleri Vergisi, Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu, Köy Enstitüleri ve Milli Eğitim Bakanlığı’nın “liberal”, hümanist ve aydınlanmacı kültür politikası, belli bir küçük burjuva reformizminin etkili olduğu atılımlar olarak yorumlanabilir.³⁷⁰

1945 yıllarında burjuvazi, savaş sonrasının biricik politik unsuru olarak adını duyurmaya başladı. Serbest Cumhuriyet Fırka’sının kapatılmasından sonra tek başına iktidarda olan CHP, kendisini birdenbire o zamana dek alışmadığı tepkiler karşısında buldu. Bu eleştiriler özgürlüklerin yanı sıra CHP’nin İktisadi politikalarında kapsıyor ve halk arasında hızla yayılıyordu.³⁷¹ CHP’ye ilk muhalefet, Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu sürecinde ortaya çıktı.³⁷² Bu kanun tasarısına ret oyu veren CHP’li Menderes, Bayar, Koraltan ve Köprülü, CHP meclis grubuna 7 Haziran 1945 tarihinde “Dörtlü Takrir” diye anılan ve kısaca anayasaya uygun olarak çoğulcu demokratik bir sisteme geçilmesini talep eden bir önerge verdiler.³⁷³ Bu muhalefet zamanla partileşme yoluna girdi. 7 Ocak 1946 tarihinde Bayar’ın önderliğinde DP resmen kuruldu. Bunu diğer birçok partinin kurulması izledi. Kurulan diğer muhalefet partileri Milli Kalkınma Partisi, Millet Partisi, Türkiye Sosyalist Emekçi ve Köylü Partisi idi.³⁷⁴ Demokrat Parti’nin kurulması toplumda yerleşmeye başlayan toplumsal sınıf farklılıkların da bir göstergesi di. Bunun en somut kanıtı DP’nin kurulması yolundaki ilk adımın Çiftçiyi Topraklandırma Kanun Tasarısı görüşmelerinde ortaya çıkmasıdır. Bu kanun tasarısı görüşülürken mülkiyet hakkının güvence altına alınması ve iktisadi

³⁶⁸Steinhaus, a.g.e.138.

³⁶⁹ Boratav, a.g.e. 78.

³⁷⁰ Boratav, a.g.e. 64.

³⁷⁰ Steinhaus, a.g.e.144.

³⁷¹ Nükhet Turgut, Siyasal Muhalefet, 1. Baskı, Birey Toplum Yayınları, Ankara, 1984. 267.

³⁷² Erdoğan, a.g.e. 65.

³⁷³Erdoğan, a.g.e. 64-65.

açından güçlü kesimler için demokratik hakların gerekliliği gibi konularda başta Aydın ilinin zengin ailelerinden birine mensup Adnan Menderes olmak üzere muhaliflerin yayınladığı “Dörtlü Takrir” adındaki belgenin yayınlanmasında iktisadi çıkarların korunması kaygısının da önemli rolü vardı. Bu burjuvazinin devlet iktidarına karşı bir önemli ve tarihsel gelişmelere uygun bir hamlesi idi. Tek Parti iktidarı boyunca Türkiye’de ayrı siyasi partiler tarafından savunulması gereken, kendilerine has belirli menfaatlere sahip farklılaşmış büyük sosyal sınıfların mevcut olmadığı³⁷⁵ ve dolayısı ile iktisadi farklılaşmanın hem toplum için hem de devletin geleceği için sakıncalı gören politika aşınmaya başlamıştır. Nitekim 1950 yılında devlet müdahalesinden bıkan yerli burjuvazi Demokrat Parti’yi destekleyerek iktidara getirmiştir.

3.6. DEMOKRAT PARTİ’NİN MİLLİ BURJUVAZİYE KATKISI

Demokrat Parti kurulmasıyla başlayan süreç siyasi iktidarın sınıfsal içeriğinde değişimlere yol açmıştır. Artık geniş halk kitleleri toplum sahnesinde birer izleyici değil birer aktör olarak rol oynamaya başlamıştır.³⁷⁶ Mili mücadelede birlikte savaşan küçük büyük burjuvazi ile asker sivil bürokrasi arasındaki bağ tek parti döneminde gevşemeye başlamıştı. Asker-sivil bürokrasi devleti oluştururken büyük küçük burjuvazi ile köylü ve işçi kesimleri de milleti oluşturdu. Böylece Türkiye tarihinde demokrasinin sorunlu alanlarına da zemin hazırlanmış oluyordu. Devletin uyguladığı devletçilik politikası bu ayrımı derinleştirirken, milletin önemli bir kısmının hoşnutsuzluğunu siyasal aşırılıkları destekleyerek göstermesi de yine bu karşılıklı güvensizliği ve karşılıklı kontrollülüğü pekiştirmiştir. Yerli tüccar sınıfı için “Demokrasi” savunulacak bir temel değer olmaya başladı. Buna karşın asker ve sivil bürokrasi için “Cumhuriyet” kavramı önemsenir oldu. Demokrasi, egemenliği halka indirgeyerek iktidar mücadelesinde burjuva sınıfını ön plana çıkarırken, Cumhuriyet kavramı, erdemi fazileti savunarak daha elit daha jakoben yöntemleri öngördüğünden rejimin gerçek sahibi iddiasında olan asker ve sivil bürokrasinin kendi çıkar ve ayrıcalıklarını ve kendi siyasal varlıklarını tanımladıkları bir kavram olmaya başlamıştır. CHP, kendisini “Cumhuriyetçi Merkez” olarak konumlandırırken DP kendisini “Demokratik Çevre”nin temsilcisi olarak konumlandırmıştır. Mücadele CHP’nin konumunu de-

³⁷⁵ Karpat, Türk Demokrasi Tarihi, 251.

³⁷⁶ Boratav, a.g.e. 73.

vam ettirmek istemesi ile DP'nin "Demokratik Merkez" olmaya çalışması şeklinde devam etmiştir. CHP'nin güçler birliği şeklinde uygulanan hükümet sisteminde devrim yasalarını uygulamak ve karşı-devrimleri kontrol etmek faaliyetleri parlamenter demokrasinin alanını daraltmaktaydı. Halk çoğu zaman siyasetin dışında idi. Siyasal mücadele tabansal güçlerden çok elitler arası bir mücadele idi. Bu durumda yeni oluşturulmaya çalışılan burjuvanın kontrollü hareket etmesi kaçınılmazdı. Burjuvazinin, halka dayanarak siyasal alana aşırı müdahalesi mümkün olmadığı gibi, devletçi bir tutum takınarak halkın demokratik taleplerine cephe alması da mümkün değildi..

Siyasi iktidar için yapılan yarışın demokratikleşmesi partilerin toplumun bütün kesimlerinin desteğini almak zorunda bırakmıştır. Bu iktidarlara etkileyerek siyasal politikaları kendi çıkarları doğrultusunda yönlendirmek isteyen çevrelerin siyasallaşmasını kolaylaştırmıştır. Bu dönemde DP mevcut siyasal sistemi eleştirdiği gibi, iktisadi sistemi de dönüştürme politikasını gütmüştür. DP iktidara geldiği 1950'den itibaren kapalı, korumacı, dış dengeye dayalı ve içe dönük iktisat politikası gevşetilmiş, dışa dönük, dış dünya ile eklemlenmeye çalışan dış yardımlara açık bir ekonomiye doğru yönelim olmuştur.³⁷⁷

Keyder'e göre³⁷⁸, DP'nin iktidara gelişinde iki özgürlüğü savunması etkili olmuştur. Birincisi pazar ekonomisini savunan iktisadi özgürlük, diğeri din özgürlüğüydü. Keyder'e göre, burjuvazinin pazarı keşfetmesinin temel nedeni bürokratik kontrol ile işleyen ekonominin oluşturduğu hayal kırıklığıydı. Burjuvazi gerek daha önceki birikimleri, gerekse savaş yıllarındaki vurgunları sayesinde kendisini bürokrasiden ayırabilecek güçte olduğunu da görmüştü. İdeolojik olarak ulusal dayanışmayı her şeyin üstünde tutan korporatist birlikçilik karşısında piyasa liberalizminin düsturlarına sarıldı. Burjuvazinin platformu, kontrol altındaki fiyatlardan, ürüne el koyan jandarmadan, devlet tekellerinden ve başlıca kaygısı vergi toplamak olan devletten kurtulmayı vaat ediyordu. Özerk ekonomi vaadi, bürokratik kontrol olmadan serbestçe rekabet eden üreticiler imajını içeriyordu. Bunların yanı sıra Karpat'ında belirttiği gibi³⁷⁹ DP'nin kuruluş sürecinde burjuvazinin kendi çıkarlarını savunacak dereceye ulaştık-

³⁷⁷ Boratav, a.g.e. 74.

³⁷⁸ Keyder, a.g.e. 164.

³⁷⁹ Karpat, Türk Demokrasi Tarihi, 252.

larını gören CHP, diğer sosyal sınıfların da buna karşın haklarının koruyabilmeleri için Cemiyetler Kanunu'nda değişiklik yaparak, iktisadi menfaat ve düşünce ayrılıklarını, çok partili sistemin sosyal temeli olarak kabul etmiştir.

İktisadi tutumu, kendi içindeki burjuvazinin çıkarlarına dönük olan DP, 1948'deki Milli İktisat Kongresi'nde şunları saptıyordu: Bu güne dek güdülen ekonomi politikaları gelişmeleri engellemiştir. Ülkenin batı ile rekabeti ancak devlet müdahalesinden uzak, serbest rekabetle olaşabilecektir.³⁸⁰ DP, bu dönemde el yordamıyla, kamu yatırımlarının ve devlet işletmeciliğinin özel sermaye birikimi lehine ne kadar hayati bir rol oynayabileceğini keşfetmiştir. Böylece sanayileşmenin “muharrrik gücü” olan devlet kesiminin simgelediği devletçi modele kamu kesimin nicel boyutları bakımından benzeyen, ancak devlet kesiminin özel sektöre destek niteliğinin ön plana çıkması nedeniyle ondan ayrılan yeni bir “karma ekonomi” anlayışı kurumsallaşmıştır.³⁸¹ Hükümet Uluslararası Para Fonu (IMF)'nin baskılarına rağmen 1954'te tekrar Milli Korunma Kanunu'nu yürürlüğe koydu. Bununla fiyat ve piyasa kontrollerini canlandırdı, ithal ikameci yatırımları artırdı. Köylünün ürünlerini destekledi. İthalatı kontrol ederek ithal tüketimi azalttı. Keyder'e göre³⁸² 1954'lere kadar DP'nin iktisadi politikaları sayesinde tarım kesimi önemli kazançlar elde etmiş ülkede tarımsal üretim artmıştır. Yeni tarım topraklarının açılması ve tarım araçlarının modernleştirilmesi bu gelişmeyi sağlayan temel etkenlerdi. Bu aynı zamanda sanayi girdilerinin de artması demekti. Ülkedeki ithalatı sınırlayıcı ve ithal ikameci ekonomi politikaları sanayi burjuvazisi açısından bir destekleme olmaktaydı. 1950-60 dönemindeki sınai yatırım projelerinin çoğunu, bu amaçla Amerikan yardım kuruluşlarının ve Dünya Bankası'nın himayesi altında kurulan bir banka, Türkiye Sınai Kalkınma Bankası finanse etti.³⁸³ Bu, özellikle 1950 yıllarında kuvvetlenmeye başlayan ve faaliyetlerini hızla artıran özel teşebbüs içinde geçerliydi. 1950'de 1,4 milyon sermayeli 3 şirket ve anonim şirket bulunurken, 1954'te sermayeleri 167 milyonu bulan 56 şirket kurulmuştu. Bu sermayeler üretim alanına değil, daha çok taşınmaz mallara, ticarete ve ulaşımaya yatırılmıştı.³⁸⁴ Yerli sanayi burjuvazisinin gerçek geliş-

³⁸⁰ Steinhaus, a.g.e.163.

³⁸¹ Boratav, a.g.e.86-87.

³⁸² Keyder, a.g.e.183-189.

³⁸³ Keyder, a.g.e.193.

³⁸⁴ Steinhaus, a.g.e.169.

mesine imkan veren 1950'lerin olanaklarıydı. Bu günkü önde gelen sanayi kuruluşları içinde pek azının tarihi 1950 öncesi döneme uzanır. 1950 öncesinde büyük arazi sahiplerinin yerli sanayi burjuvazisinin gelişmesindeki rolü sınırlı kalmıştır. Büyük arazili ailelerin sanayi sektörüne geçmeleri ancak 1950'den sonra belirginlik kazanmaya başlamış ve bu geçiş ticaret sektöründeki bir ana tecrübeden geçtikten sonra gerçekleşmiştir.³⁸⁵ Bu burjuvazi tarımdan biriktirdiği sermaye ile şehirlerde sanayi burjuvazisi olarak temayüz etmişlerdir. Örneğin dünyadaki gelişen pamuk ticareti ve pazarını iyi değerlendiren Çukurova'dan göç edenler bu kapsamda değerlendirilebilir.³⁸⁶ 1950'den sonra tarımda görülen ticarileşme ve birikim iç pazarın gelişmesi üzerinde dolaylı ve dolaysız etkileri oldu. Dolaysız olarak; devletin tarımsal mülk ve gelir üzerine vergi koymaktan kaçınması sonucunun oluşmasıdır. Bunu eleştirenlere göre, toprak ağalarının vergilendirilmesi yahut mülksüzleştirilmesi, hem artık ürünün sanayiye aktarılmasını sağlayacak hem de küçük köylülüğü boyunduruktan kurtaracaktı.³⁸⁷ Amerikalı uzmanların tavsiyeleri ışığında Türk ekonomisinin ayakta durabilmesi ve üretimin halka yayılması ve dünyada rekabet edebilmesi kamu kaynaklarının alt yapıya, karayollarına, tarımsal araçlara ve gıda imalat sektörüne kaydırıldı. Bu politika yerli tüccar sınıfının beklentilerine uygundu. Çünkü devletçilik dönemindeki sanayileşme çabasının maliyetinin kitlelere yüklenirken, yararlarının seçkinlere mal olduğunun farkında olan milyonlarca küçük üreticinin, özellikle de köylülerin özlemleriyle de çakışıyordu.³⁸⁸ Burada vurgulanması gereken bir başka husus da, 1950'li yıllara gelindiğinde ülkedeki sanayicilerin çoğunun ticaret ile uğraşanların içinden çıkmasıydı. 1921-1950 yılları arasında kurulmuş olan 230 sanayi işletmesindeki girişimcilerin %53'ü sanayici olmadan önce ticaretle uğraşanlar ya da tacir babaların çocukları olup doğrudan sanayide işe atılanlardan oluşuyordu.³⁸⁹

Fakat böylesine iyi giden süreç çeşitli zorluklarla da karşılaşmaktaydı. Öncelikle milli burjuvazinin nicelik olarak artması, verimliliğin de arttığını göstermemekteydi. Bunun en önemli nedeni, Türk burjuvazisi dağıtım ve spekülasyon alanlarına yoğun-

---

³⁸⁵ Gül, a.g.m.402,Dn:22

³⁸⁶ Keyder, a.g.e.191.

³⁸⁷ Keyder, a.g.e.216.

³⁸⁸ Keyder, a.g.e.166.

³⁸⁹ Gül, a.g.m.404, dn.28

laşması ve üretime dönük olmamasıdır.³⁹⁰ Ayrıca 1950'li yılların sonunda aşırı popülist politikalar, dış borçların geri çevrilememe riski ve aşırı dışarıya bağımlılık ile siyasal iktidarın aşırı öz güveni sonucunda işler bozulmaya başladı. Ülkede aşırı bir enflasyonist baskı oluştu. Hükümet büyüyen kamu harcama gereksinimi emisyon hacmini genişletmek suretiyle karşılama yoluna gitti. Bu zamanla ülkedeki orta sınıf için büyük bir hoşnutsuzluğa yol açtı. Bunun dışında ülkede siyasal istikrar bozuldu. Ve 27 Mayıs Darbesi ile 1960 yılında ordu yönetime el koydu.

---

³⁹⁰ Steinhaus, a.g.e. 169.

SONUÇ

Türkiye Cumhuriyeti kurumsal olmasa bile tarihi süreklilik bakımından Osmanlı Devleti'nin bir devamıdır. Osmanlının son dönemlerinde başlayan Cumhuriyet Tarihi boyunca devam eden milli burjuva oluşturma çabaları bu devamlılığın en bariz örneklerindedir. Osmanlılar, batıdaki iktisadi, siyasi ve bilimsel gelişmelerin gerisinde kaldığı son dönemlerinde, yine batıdan esinlenerek üstünlüğünü tekrar sağlamak ve varlığını devam ettirmek için çeşitli arayışlara girişti. O dönemde Avrupa'da burjuva sınıfı hem iç, hem de dış ticaretin gelişen olanaklarını kullanarak şehirleşmeye ve demokratikleşmeye paralel bir şekilde güçlendiler. Avrupa'daki sanayi inkılâbı, reform, Rönesans ve Fransız ihtilali gibi olaylarda büyük rol oynayan bu sınıf, yeni Avrupa düzeninin burjuva taleplerine uygun olmasını sağladılar. Burjuvazi iktisadi saiklerle hareket eden yayılmacı ve sömürgeci politikaların da tabanını oluşturuyordu. Bu politik yaklaşım ülke içinde milli dayanışmayı ve milli iktisadı gerekli görmekteydi. Avrupa'nın bu yaklaşımının ülke dışı muhatapları ise tepkisel olarak aynı fikirsel yoğunlaşmayı yaşamak zorunda kaldılar. Osmanlıdaki milli politik yaklaşımlar, milli iktisat ve milli burjuva olguları başlangıçta Avrupa'nın gelişmesine, yayılmasına ve sömürüsüne karşı bir tepki olarak başlamıştır. Ülkedeki azınlıkların giderek önem kazanan iktisadi hayata olan hâkimiyeti ve buna karşın ayrılıkçı hareketlerin destekçileri olmaları veya buna konu olmaları bu çabaların pekişerek devam etmesini sağlamıştır.

Milli burjuva veya milli sermaye gücü oluşturma süreci çeşitli zorluklarla karşılaşmıştır. Öncelikle Osmanlının geleneksel iktisadi yapısı bu tür açılımlara uygun değildi. Ülkede genel kanaatkâr anlayış, müsadere gibi uygulamalar, ticaretin önemsenmemesi ve ticaretin gayr-i Müslim azınlığın uğraşısı olarak görülmesi ve devletin piyasanın serbestleşmesine izin vermeyecek şekilde düzenlenen idare biçimi bu zorluklardan bazılarını teşkil etmiştir. Osmanlıda milli bir burjuvaya olan gereksinimin en çok hissedildiği ve en çok uğraş verildiği yıllar İttihat-Terakki'nin iktidar olduğu yıllar idi. Bu dönemde milli iktisat düşüncesi bir hükümet politikası haline getirilmiş ve buna yönelik çok sayıda yasal düzenleme ve somut uygulama yapılmıştır. Bu sınıfa ve bu güce o kadar gereksinim duyulmuştur ki bunun oluşumunda her zaman yasa-

lar içinde hareket edilmemiş, kimi yasal olmayan uygulamalara da göz yumulmuştur. Milli girişimcilerin bu şekilde zenginleşmesine en olanaklı yıllar savaş yılları idi.

Bu süreç, Cumhuriyet döneminde çok daha fazla önemsenmiş ve daha da pekiştirilerek devam ettirilmiştir. 1923 yılında İzmir İktisat Kongresi bu gayenin husule gelmesi için o zamanın savaş şartlarında alınabilecek tedbirleri karar altına almış zamanla bu kararlar hayata geçirilmiştir. Atatürk'ün bu konuya atfettiği önem ve bu yöndeki çalışmaları bu süreci daha da hızlandırmıştır. Milli burjuvazi bu dönemde ulus- devletin olmazsa olmazlarından olmuş, iktisadi bağımsızlığın da güvencesi olarak görülmüştür. Teşvik politikalarının yetersiz kalması, ülkede yeterli bir sermayenin olmaması ve 1929 Dünya İktisadi Buhran'ın olumsuz sonuçlarını bertaraf etme gibi amaçlarla uygulanan devletçilik politikaları sırasında da ülkedeki yerli burjuva sınıfı güçlenmeye devam etmiştir. Yabancıların ülkeyi terk etmeleri ve ülkede yıllarca azınlıkların veya dış güçlerin elindeki kuruluş ve işletmelerin millileştirilmesiyle bu süreç daha da derinleşerek pekişmiştir. Milli burjuva oluşturma çabaları İkinci Dünya Savaşı ve Sonrasında DP İktidar olduğu yıllarda siyasal alana müdahale edecek kadar güçlenmiştir.

KAYNAKLAR

KİTAPLAR

- AFETİNAN** Ayşe, *İzmir İktisat Kongresi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1982
- ALTAY** Şakir, *Hukuk ve Sosyal Bilimler Sözlüğü* Bilgi Yayınevi Ankara(1983)
- ARMAOĞLU** Fahir, *20. Yüzyıl Siyasi Tarih*, 15. Baskı, Cilt. 1-2, Alkım Yayınları, İstanbul, 2005
- AYDEMİR**, Şevket Süreyya, *İkinci Adam*, Cilt-I, 9. Baskı, Remzi Kitapevi Ankara, 2000
- BAHADIR**, İbrahim, *Ümmetten Millete Türk Ulusunun İnşası, 1860-1945*,1. Baskı, Kalan Yayınları Ankara,2001
- BERKES**, Niyazi, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, 3. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul,2002
- BERKES**, Niyazi, *Türkiye İktisat Tarihi*, Gerçek Yayınları, İstanbul.1969
- BORATAV** Korkut, *Türkiye İktisat Tarihi 1908–1985* Gerçek Yayınları İstanbul, 1988
- ÇAM**, Esat, *Çağdaş, Devlet Sistemleri*, Der Yayınları, İstanbul, 2000,
- DEVELLİOĞLU** Ferit, *Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lügat* Doğu Ltd Şirket Matbaası Ankara, 1970
- DUVERGER, Maurice**, *Siyasi Rejimler*. Çev: Teoman Tunçdoğan, Sosyal Yayınları, İstanbul, 1986
- ERDOĞAN** Mustafa, *Türkiye’de Anayasalar ve Siyaset*, 3. Baskı, Liberte Yayınları, Ankara, 2001
- GENÇ**, Mehmet *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2000
- GÖKALP**, Ziya, *Türkçülüğün Esasları*,(Hazırlayan. Mehmet Kaplan) Birinci Baskı, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1976
- GÜLMEZ** Mesut, *Türkiye’de Çalışma İlişkileri*, 2, baskı Todaie Yayınları, Ankara,1991

- GÜNEŞ**, Turan, *Parlamentar Sistem'in Bugünkü Manası ve İşleyişi*, İstanbul Üniversitesi Yayınları No:661, İstanbul,1956
- ISSAWİ**, Charles, “*Ekonomik Miras*” İmparatorluk Mirası, Der: Brown L. Carl, 1. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2000
- KARPAT**, Kemal, *Türk Demokrasi Tarihi 2*. Baskı, Afa Yayınları, İstanbul,1996
- KARPAT** Kemal, *Osmanlı Modernleşmesi, Toplum, Kuramsal Değişim ve Nüfus*, 1. Baskı, İmge Kitapevi, Ankara 2002
- KAZGAN**, Gülten, *Tanzimat'tan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2004
- KEYDER**, Çağlar *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, 8. Baskı, İletişim Yayınları İstanbul, 2003
- KIŞLALI**, Ahmet Taner, *Siyasal Sistemler*, İmge Kitapevi Yayınları 6.Baskı, Ankara,2003
- KOÇ**, Vehbi, *Hayat Hikâyem*, Apa Ofset Basımevi, İstanbul,1973
- KURUÇ** Bilsay, *Belgelerle Türkiye İktisat Politikası*, AÜSBF, Yayınları, no:569, Ankara, 1988
- LEWİS**, Bernard, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, 8. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2000.
- MARDİN**, Şerif, *Türk Modernleşmesi* (Makaleler), (Der:Mümtaz'er Türköne,Tuncay Önder), 5. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul,1997
- MARDİN**, Şerif, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, 4.Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul,2003
- MOSCA**, **Geatano**, *Siyaset Biliminin Temelleri*, Alter yayınları, (çev: Hasan İlhan), Ankara, 2005
- MİLLER**, David, *Blackwell'in Siyasal Düşünce Ansiklopedisi*, Cilt I, Ümit Yayınları, Çev: Bülent Peker-Nevzat Kıracı, I.Baskı, Ankara, 1994
- MOOERS**, Colin *Burjuva Avrupa'nın Kuruluşu*, Dost kitapevi, Ankara,1997
- ORTAYLI**, İlber, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, 4.Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2000
- ORTAYLI**, İlber, *Türk İdare Tarihi*, Todaie Yayınları, Ankara, 1979
- ORTAYLI** İlber, *Osmanlı Barışı*, 6. Baskı. Ufuk Kitapları, İstanbul, 2005

- PAMUK**, Şevket, *100 Soruda Osmanlı- Türkiye İktisadi Tarihi 1500–1914*, Gerçek Yayınları, İstanbul, 1988
- STEINHAUS**, Kurt *Atatürk Devrimi Sosyolojisi*, (Çev; M. Akkaş), 2. Baskı, Sarmal Yayınevi, İstanbul (1995)
- SEYİTOĞLU**, Halil, *Ekonomik Terimler Ansiklopedik Sözlük*, Günem Yayınları, Ankara, 1992
- ŞENER**, Abdüllatif, *Sona Doğru Osmanlı I*. Baskı, Birleşik Yayınevi, Ankara, 2007
- TABAKOĞLU**, Ahmet, *Türk İktisat Tarihi*, 2.Baskı, Dergah yayınları, İstanbul, 1994
- TANÖR**, Bülent, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*, 12.Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2004
- TÜRKÖNE**, Mümtaz'er, *Siyaset*, 1. Baskı, Lotus Yayınevi, İstanbul, 2003
- TOPRAK**, Zafer , *Türkiye 'de Milli İktisat*, Yurt Yayınları, Ankara, 1982
- TOPRAK** Zafer, *İttihat-Terakki ve Cihan Harbi Savaş Ekonomisi ve Türkiye 'de Devletçilik, 1914–1918* 1. Baskı, Homer Yayınevi, İstanbul, 2003
- TUNAYA**, Tarık Zafer, *Türkiye 'de Siyasal Partiler*, 1. Baskı, İletişim Yayınları Cilt-1, İstanbul, 1998
- TUNAYA**, Tarık Zafer; *Siyasi Müesseseler ve Anayasa Hukuku*, 2. Baskı, Sulhi Garan Matbaası Yayınları, İstanbul, 1969
- TURGUT**, Nükhet, *Siyasal Muhalefet*, 1. Baskı, Birey Toplum Yayınları, Ankara, 1984.
- YÜCEKÖK**, N. Ahmet, *Siyaset Sosyolojisi Açısından Türkiye 'de Parlatentonun Evrimi*, Ankara Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, No,533. Ankara, 1983
- ZÜRCHER**, Eric Jean, *Modernleşen Türkiye 'nin Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1996

MAKALELER

AKBULUT, Örsan Ö. “Siyasal iktidarı Kullanma Aracı Olarak Başbakan” *Amme İdaresi Dergisi*, Sayı:36 No:1, Ankara,2003

TÜRK H.Bahadır, “İdeoloji” *Siyaset*,(Der: Mümtazer Türköne), 1. Baskı, Lotus Yayınları, İstanbul, 2003.

BOZTEMUR, Recep “Tarihsel açıdan Millet ve Milliyetçilik: Ulus devletin Kapitalist Üretim Tarzıyla Birlikte Gelişimi” *Doğu-Batı Dergisi* Sayı,38 1. Baskı. Ankara,2006

GÜL Adnan, “Türkiye’nin Milli Ekonomik Sürece Geçiş Şartları ve Milli Burjuvazinin Teşekkülü”, *Yeni Türkiye Dergisi* Cilt,23-24 (Cumhuriyet Özel Sayısı) Yıl.4 Yeni Türkiye Medya Yayınları Ankara,1998

HATİPOĞLU Şevket Raşit, “Milli İktisat Anlayışımız,” *Türk Yurdu Dergisi*, Cilt 6, Sayı 12, Kardeş Matbaası- Ankara,1967, 2

SABİR Hasan “Atatürk’ün Ekonomi Anlayışı” *Sayıştay Dergisi*, Sayı 62, Ankara 2006.

SAĞLAM Serdar, “Ziya Gökalp’ın İktisadi Düşünceleri”, *Türk Yurdu Dergisi*, Sayı,103 Mart, 1996 Aktif Matbaa Yayınları

ŞENEL Şennur “ Osmanlılarda Ticaret Anlayışı Ve Ticaret Teşkilatında Yeni Bir Yapılanma: Hayriye Tüccarı” *Türkler* cilt 10, Yeni Türkiye yayınları, Ankara 2002

ÖĞÜN Tuncay, “Osmanlı Devleti’nde Müsadere Uygulamaları” *Osmanlı Ansiklopedisi*, Cilt.6. Yeni Türkiye Yayınları, Ankara

ÖZİPEK, Bekir Berat “Devlet” *Siyaset* Editör, Mümtazer Türköne, Lotus Yayınları İstanbul 2003

TECER, Meral, “Atatürk Döneminde (1923-1938) Ekonomik Örgütlenme”, *Amme İdaresi Dergisi*, Sayı, 39/4, Todaie Yayınları, Ankara, 2006,

TÜRK, H.Bahadır, “İdeoloji” *Siyaset*, Der: Mümtazer Türköne, 1. Baskı, Lotus Yayınları, İstanbul, 2003.

YETİM Nalan, **AZMAN** Ayşe, “Türk Burjuvazisinde “Milli”lik Sorunu ve Kültürel Miras” *Doğu-Batı Dergisi*. Sayı,38,1. Baskı. Ankara,2006.

İNTERNET KAYNAKLARI

ÇEÇEN, Anıl (2007) erişim [www. Düşünenadam. Org.tr](http://www.Düşünenadam.Org.tr). 12.06.2007

TÜRKÇE ÖZET

Bu tez çalışmasında, Osmanlıdan Cumhuriyete milli burjuva oluşturma çabaları konu edinmiştir. Osmanlı yenileşme döneminde başlayan bu arayış cumhuriyet döneminde de yoğunlaşarak devam etmiştir. Osmanlı için milli burjuva ülkenin iktisadi çözümlerini engellemek için bir çare idi. Ülkenin yarı-sömürge durumundan kurtulması için ve ülkedeki Gayr-i Müslimlerin iktisadi hâkimiyetinden kurtulmak için bir zorunluluktur. Cumhuriyet döneminde ise, yeni kurulan devletin yapısı ve milletin egemen olduğu bir siyasal ortam, iktisadın millileşmesini öngörüyordu. Bunu sağlayacak en önemli araç da milli bir burjuva idi. Bu çabalar 1960'lı yıllara kadar geliştirilen fikirlerle, yapılan yasal düzenlemelerle ve uygulanan politikalarla zenginleştirilerek devam etmiştir. Bu süreç içinde Türkiye'de milli bir burjuva oluşturulmuştur.

ABSTRACT

The struggles to make a national bourgeoisie from Ottoman Empire to Republic had been focused in this thesis. This way of searching that had begun in the renewal of Ottoman Empire period had been continuing in a hard way. For Ottoman Empire National bourgeoisie was a solution to prevent rescue the solving of state's financial for Ottoman Empire. To rescue the state from a half-colony's position and to rescue from non-Muslim people who had sovereignty the economic was an obligation. And also in the period of Republic, the foundation of a new state and a political environment that public sovereign was being projected to make the finance nationalism. The most important tool was national bourgeoisie to provide it. These struggles had continued until 1960s by developing it with new ideas, by designing new rules (Laws) and by enriching practised politics. A national bourgeoisie had been provided in Turkey in this process.